



Літературна  
Бібліотека

ВОЛОДИМИР,  
КРИМСЬКИЙ

# ЕТАП

НОВЕЛІ

Ц.

Видавництво  
Миколи Днісюка

7

**Biblioteca Literaria № 7.**

---

Wolodymyr Krymskyj

# **ETAPA**

**Editorial Mykola Denysiuk**

---

**Buenos Aires**

**1953**

Літературна Бібліотека ч.7.

Володимир Кримський

# ЕТАП

Новелі



[diasporiana.org.ua](http://diasporiana.org.ua)

Видавництво Миколи Денисюка

Буенос-Айрес

1953

Всі права застережені

Обкладинка роботи Б. Крюкова

---

Друкарня — “Champion”, J. V. Gonzalez 2375  
Buenos Aires



**Володимир Кримський**



## П Е Р Е Д М О В А

**Володимир Кримський** — письменник і лікар. Тому мабуть у його оповіданнях таке велике зрозуміння психічних станів його персонажів, тому перше місце займають проблеми душі, які він ставить дуже виразно і чітко їх розв'язує.

Від десяти років знаємо Володимира Кримського, як письменника. 1943 року Інститут Народної Творчости у Львові вирізняє його за драматичний твір, опісля слухаємо його оповідання на літературних вечорах у Відні, Мюнхені, Інсбруку. В повоєнних роках Кримський стає редактором місячника "Звено" в Інсбруку, і близьким до Юрія Клена, пише працю про нього найвизначнішого поета нашої доби, п. н. "Храм Граала". Побіч творів, друкваних у журналах "Звено", "Овид", "Наші Дні" й ін., має в теці "низку" оповідань і новель, та дві повісті: "Життя зачнеться завтра" і "Предки".

Власне, збірка "Етап", це вибране з його коротких оповідань. Докладніше про духове підложжя заголовка пише сам автор у вступному слові. Збірка "Етап" — це його особистий

стан духового розвою, це певний відтинок його творчости, це, врешті, стан світогляду автора і його доби.

І ось, це останнє слово характеризує найкраще його оповідання. Етап доби — один поріг, який проходить людство в час нашого існування, з цілою його трагедією і прекрасною зворушливістю шляхетних душ, з терзанням найглибших надрів людського серця, з проблемами матеріялізму й одуховлення, батьківщини й самолюбства, любови, вини й каяття.

Це часи нашої національної діяспори, потім подій глобального значення і дрібного злодіяння, в яких упадають характери і заломлюються під вантажем крайніх ситуацій людські натури, але теж сталяться і ростуть, стаючи на прю з обставинами й спокусами. Тією дійсністю кермують у Володимира Кримського природні закони, бо проводить він переживання і душевні злами своїх постатей, свого типового homo sapiens, з чіткою розцінкою серафічного і диявольського, та виловлює позитивні прикмети людини, з вірою в остаточне добро і в шляхетність закону душі людської.

І так, в оповіданні “Вогонь на морі” бачимо глибоку й зворушливу дію каяття після зради, спричиненої любов’ю. Дію, бо людина твердо і спокійно йде на смерть для відкуплення лиха, заподіяного другомі, Закон таємних



відрухів душі людської, що в цій ситуації став сильнішим за збереження життя.

Моральний кадр з життя втікачів це “Провина”. Доля двох людей, глибока прірва душевна і моральна, а врешті рішення дуже шляхетне, дуже людське

Дещо відмінний характер має оповідання “Втеча”. Тут бачимо історичне підложжя, події переносять нас в часи більш як двісті років тому. Це єдине не сучасне оповідання. А все ж воно допасоване до цілоти своєю філософією, і читачеві аж ніяк не дивно, що поміж теперішніми людьми з інших оповідань появилися постаті давні. Бо їхні проблеми ті ж, що й нині: людина активна втікає у самотність, яка є найбільшим ворогом живої душі людської. Втікає, щоб не заломитися і зійти гідно з поля життєвої боротьби. Рятує героя — заклик батьківщини. Тема цікава своїм філософським наснаженням, і на літературному вечорі викликала б без сумніву глибоку виміну думок.

“Шляхи прямують на схід” — це снага глибокої туги за батьківщиною. “Мертві світанки” — проблема доцільности буття після любовних перипетій та воєнних подій. Це, врешті, збереження своєї духової постави в спокої безсмертної віри.

Глибоке враження викликає оповідання “Шукачі запротореного щастя” з добре накресленими характерами і з цікавими філософсь-

кими міркуваннями, на тлі полуднево - американських пралісів. Лікар, посадник, самолюб і священник живуть в малій спільноті і відкривають свої душі під тиском твердої дійсності — пошести жовтої гарячки.

Проходять перед нами ці ядерні, насажені подіями й мисленням картини, наче драматичні відслони театру, та залишають нам глибокі й нерозгадані питання нашого буття на етапі сучасного нашого існування.

**Юрій Тис**



## В МАНДРАХ ПО ЕТАПАХ

Збірку цю розумію, як один з етапів творчості та світосприймання, як зупинку, кінцеву та невідмінну, крізь яку пройшовши, треба й надалі вперто та невпинно шукати, як і досі, доріг до себе самого та до Вічності, якої ми всі є часткою.

Ніяких більших завдань не треба виконувати цим персонажам, сюжетам і образам, як бути живим свідком нашого шукання серед загадок і пригод свободи, нашого походу крізь дні та роки доби, яка формує світогляд і надає печать не лише нам особисто, але всьому “поколінню другої світової війни”.

Коли ж минемо і цей етап шукання, зупинимося тоді на другому, третьому, і так усе життя. І ніяка з цих зупинок не є меншевартісна, бо без попередньої не було б ніколи наступної. Людина ж бо не є, вона твориться, вона себе формує.

А в т о р

## ВОГОНЬ НА МОРІ

— Зачини двері!

— До ста чортів, двері зачини!

Від Адріятику гнався холодний осінній вітер, бився об дерев'яні стіни корчми, дзвонив шибками, а тепер саме влетів у широко відчинені двері й загойдав малою лямпою, світло якої падало на гурт моряків, що сперли свої від вітру порепані лиця на мозолисті руки і слухали оповідання старого Хоми, попиваючи раз-у-раз червонаве вино.

В чорному прямокутнику дверей зарисувалась кремезна постать чоловіка в шкіряному плащі, з непокритою головою. Він стояв хвилину непорушно на порозі, не зважаючи на настирливі прохання зачинити двері, і бистрим зором оглядав кімнату. Його погляд зупинився на мить з деяким ваганням на грубому череві господаря заїзду і його маленьких очках, що потопали в грубому лиці. Але, зачинаючи по волі двері, ввійшов він до корчми.

Перед ним з'явився шинкар і, обтираючи мокрі від поту руки, спитав, чого йому треба: з'їсти шонебудь, чи, може, човна шукає їхати кудись?

Господар не радо приймав незнаних людей на ніч. Користи мало, а втратити можна часом більше. Хто зна, що за люди волочаться сьогодні по світі. Та ще в таку непогоду. Боже! Вітер дедалі дужчав, і, здавалося, що ось-ось зірве хату і кине її в сіру челюсть прибережних скель, де темно-синій Адріатик ждав своїх жертв. Одначе, прибулий зовсім не звертав уваги на слова господаря, а ступив на дерев'яні сходи, що вели до єдиної кімнати нагорі. Видно, бував уже тут колись. З половини дороги повернувся і кинув шинкареві:

— Принесіть щось з'їсти й води вмитися!

В корчмі було тихо: всі мовчки дивилися на високу постать, від якої відгонило чимсь небуденним, а сміла поведінка припала всім до вподоби.

Кімната, куди зайшов незнайомий мужчина, була порожня. Скидаючи плаща, він трохи затримався: на руках у нього лишилися ще залізні перстені кайданів.

По хвилині вагання вийшов на сходи.

— В кого з вас є пильник?

З-під чола гляділи мовчки чорні очі моряків; кам'яні та байдужі на перший погляд обличчя не ворухнулись.

— Я питаю, в кого з вас є пильник, — і витягнув руку, на якій вилискувала сіра сталь. Зором блукав по обличчях і ждав відповіді.

З гурту підвівся старий Хома і мовчки пішов до порога. Холодний вітер ударив об відчинені двері, мокрим снігом влетів на столи, а старий, закриваючи лице, коринув у п'ятьмю ночі.

Незнайомий чекав його в кімнаті, спокійний, він знав, що старий нікуди інде не міг піти, лише до човна, нікуди інде.

\*\*  
\*

Старий розтинав залізо, а незнайомий стиха запитав:

— Поїдете зі мною?

— Куди?

— На острів Н.

Старий глянув у обличчя незнайомого й поволі проказав:

— Там буря, знаєш, небезпечно, дорога важка, краще заждати.

— Не можу.

— То поїдемо.

\*\*  
\*

Світало.

Сірява мряка нависла над морем, білою піною кучерявились хвилі. Човен напнув вітрила на схід сонця, залишаючи за собою ясну стежку.

— Візьміть, діду, праворуч сильніше.

— На острів Н. — прямо.

— Мені треба — на Р.

— Ти говорив...

— Так треба інколи, діду.

Старий посірів на обличчі, глибока зморш-ка перекраяла чоло, і він, сердито сплюнувши у мозолисті руки, кинув крізь зуби:

— Берись за весло.

По хвилині тихо:

— Ти мені не довіряв?

— Не вам, діду, а людині.

Треба вже було висідати.

— Вам, діду, скільки платити?

— Платити? Не треба...

— Як не треба?

Старий мовчки взяв руку незнайомого й підкотив шкіряного рукава: синявим пасмом залишився ще слід кайданів.

— Коли б я міг так розтяти кайдани сино-ві, як зробив це тобі...

Незнайомий поглянув у очі дідові та відій-шов тихо вузькою стежкою, залишаючи його в човні. Ранній вітер розвівав сиве волосся ста-рого.

Прибережна стежка кінчалася перед ма-лою хатиною. Туди доводилось ходити не раз незнайомому у п'ятьмі ночі, укладати нові пля-ни з друзями в кімнаті друга Петра.

Відчиняючи вузькі двері, незнайомий пе-реступив поріг: у кімнаті снувався синявий дим від цигарок...

Середнього росту людина, з чорною боро-дою і таким же розхристаним волоссям, вп'я-



лась зором у обличчя захожого. В чорних очах замиготів вогник і погас нагло в обіймах страху. Страх цей виходив поволі з темної безодні очей і розливався по блідому обличчю. Безкровні руки машинально душили вогонь цигарки, а тонкі губи прошептали:

— Радош?

— Так, це я, не сподіварся бачити мене... друже?

Щось безмежно іронічне крилось у цьому останньому слові. Петро, немов під ударом, захитався.

— Чи ти знаєш, з чим я йшов до тебе?

— Мені вкрай байдуже... Чуєш? Вкрай байдуже! Чого ж ти став? Роби своє діло, вийми свій пістоль, вийми! Адже ти для цього сюди йшов!

Петро був знервований.

— Ні, ти знаєш лише, з чим я сюди прийшов, з чим я стою тут перед тобою, але ти не знаєш, з чим я йшов! Не перебивай мені, бо чи ти знаєш, що я йшов просити в тебе прощення, так, не смійся, прощення, що я міг тебе, друга, обвинувачувати в зраді.

— В тебе, бачу, й помисли добрі, але...

— Так, це правда У довгі самотні в'язничні години в мене зродилась думка, може, зовсім несподівано, що зрадив саме ти. Проходили потім години, дні та місяці, я щораз частіше із більшою пристрастю повертався до цієї думки:

ти один знав, де ми були тієї днини, ти один мав прийти ще туди, а тебе не було. Я мучився цією думкою, не спав ночі, не міг зрозуміти, щоб ти ... друзів і брата...

— Де він?! — перебив з усією раптовістю та нагальністю Петро.

— Коли нас перевозили до другої в'язниці в Загребу, нам, за допомогою друзів, удалося втекти. Твого брата важко поранили, й він лишився на шляху свободи лиш холодним тілом. І саме коли я поглянув у його мертве обличчя, я подумав: ні, ти цього зробити не міг. Я не пішов відтак ані туди, куди кликала мене стара мати, ані туди, куди — новий обов'язок, я мусів, насамперед, просити в тебе пробачення — адже я тебе так образив... Але, коли я прийшов і поглянув у твої очі, я зрозумів: зрадив таки ти!

Осінній вітер гуляв у димарі, влітав крізь розбиту шибку, перегортав сторінки книжок, що лежали на столі. Недоспані ночі давали поволі відчуватися Радосеві, і він простягнув холодні пальці до яскравого полум'я на вогнищі і, не відвертаючись, спокійним назверх голосом, запитав:

— Скажи, чому це ти зробив?

— Чому я зробив це? Ти краще запитай Таміру!

Радосх відвернувся.

— При чому тут Таміра?

Петра огортала лють. Він знав: Радош може помститися, він повинен навіть це зробити, він може його вбити, але примушувати відкривати знову те, що, здавалося, вже давно присипане порохом сірих днів забуття, знову мучитися, розкривати душу? Його огортала щораз то більша лють. Він приступив до Радоша і кинув йому майже в саме обличчя:

— В цьому винен — найперше — ти!

— Я?!

Повинню весняних, гірських вод почали плисти слова, кидаючи важке каміння болю, що налягло на Петрову душу.

— Так, ти! Пам'ятаєш, коли ти прийшов до нашого гурту, я був твоїм зверхником. Минали місяці, й ти поволі йшов угору, став моїм заступником, а з часом пішов уперед, а я зостався на тому самому місці, серед того самого гурту, з тими самими можливостями. Ти зробився всемогутнім, — (у цьому слові вчувалося стільки іронії!) тоді й мене забрав з собою. Я йшов угору, але знав добре: я йду, як твоя тінь. Упадеш ти — впаду й я, зупинишся ти — зупинюся і я, без тебе на мене ніхто не зважав. Я терпів усе, аж тоді ти запізнався з моєю Тамірою.

— Твоєю?

— Так, з моєю. Ми зросли разом, ми в серцях наших носили найдорожчий скарб — надію, що будемо вкупі, ми мусіли заждати з вінчанням, аж тут вона пізнала тебе. Тоді все змі-

нилося Ти став для неї всім: зразком чесноти, хоробрости, героєм. Мене це дратувало, мені це боліло, я хотів приспішити наше вінчання, але тоді — тоді — вона сказала: ні! Прямо — ні! Я не розумів цього, адже це було неможливе! Я став просити, вмовляти, і я, пам'ятаю добре, впав на коліна, цілував її руки, ноги, благав, благав. Тоді прозвучали страшні слова:

— “Радощ ніколи б так не понизився”.

Я зірвався на ноги і вп'явся своїми пальцями в тендітне її плече, вона закричала від болю, але я не пускав її.

— “Кажеш, Радощ?”

І я пустив її руку, і, не прощаючись, вийшов з кімнати. На бурхливій метушні моїх думок загорівся зловісний вогонь, що перетворився незабаром у страшну пожежу. — Далі ти знаєш.

Радощ стояв, задивившись у полум'я вогнища. Він пригадав Таміру: ніколи не натякнув їй про любов, ні разу вони про це не говорили, їх просто єднало — діло.

— “А, може, дійсно...?”

Це питання зродилося у Радоща вперше. Тільки слова Петра відкрили перед ним недійсний, незрозумілий для нього світ. Він повернувся і глянув у обличчя колишнього друга: в ньому було стільки болю, закам'янілого в мертвих майже рисах, що Радощ здригнувся. Він пригадав: — я стою тут, щоб помститись за

друзів, сплатити борг. . . Раптом думки Радошеві обірвались.

Петро схопив його за руку й показав на стежку: нею йшли три жандарми. Петро весь змінився. В чорних очах знову запалав огонь давніх днів; звичка звірини, що її переслідують день і ніч, керувала рухами. Крізь вікно, що виходило на густі кущі тернини, дісталися до берега. Туди провадив Петро. Там колихався на воді невеликий човен. Петро вправною рукою зловив керму, і за хвилину заторохотів мотор. Виїхали на бурхливе ще від учора море, де за густою мрякою зникали береги острова. За ними враз почувся стукіт мотору поліційного човна: їх втечу спостережено, й за ними гналася погоня. Петро наліг на керму, мов зрісся з нею. Мозком заволоділа єдина думка: швидше! Туман міг стати в пригоді. Треба було заховатись десь за прибережними скелями, переждати. Враз залунали постріли. Петро почав маневрувати, зигзагами мчав далі легкий човен.

Нагло сухий тріск: куля пробила бік човна над поверхнею води. Радош кинувся затикати, але незабаром з'явився другий отвір.

Петро з розвіяним волоссям оглядався раз-у-раз позад себе: поліційний човен наближався. Уп'явшись зором у сіру мряку, Петро гукав до Радоша:

— Там, праворуч, скеля чи острівень, коли приїдемо до нього, скачи у воду, там і захова-

ешся. Я поїду далі.

— І попадешся. . .

— Не попадусь! Човен полегшиться, вони в тумані не побачать, чи нас двоє, чи один. Утечу.

— Не вірю цьому, води в човні щораз більше.

— Роби, що кажу, це єдиний рятунок.

Радош бачив, як віддаль між човнами зменшувалась. Нема виходу. Жертвувати когось за себе — неможливо.

У руці Петра блиснув пістоль. Він держав його лівою рукою, а правою керував у напрямі скелі.

— Кажу, скачи, тут не час на сентименти. Скачи, я так легко не загину. . .

За острівцем облежений човен помчав швидкою течією. Радош дивився вслід і міркував, що Петро мав слушність: віддаль між ним і погонєю, що не помітила втечі Радоша, збільшувалась.

Петро поклав пістоль побіч себе і потер рукою по чолі. Нарешті, вони прийшли. Від тієї хвилини, коли він, мов у лихоманці, з'явився перед одним із них і кинув з ненавистю до себе самого, що там і там, тоді і тоді будуть його друзі, він не знав спокою. Вони хотіли від нього дальших жертв, вони хотіли вісток. Він, однак, не міг дивитися в їх обличчя, йому ввижалися погляди друзів, брата, Таміри. Вони ляка-

ли, хитрували, а потім загрозили: ні, так — знай, ти теж був з ними, отже... Дали реченець, він проминув його, як і попередні, тоді вони прийшли...

Думки почали стрибати, немов легкий човен по бурхливому морю, і раптом обірвались: вухо відчуло нерівномірний такт мотора. Один погляд і Петро зрозумів, що паливо кінчається.

Він пустив на мить керму.

За ним гнався човен, віддаль уже не більшала, крізь мряку засіріли береги. Так близько! — А тут датись у руки? Ні! Петро бьовся цього понад усе. Як глянути їм у очі, що сказати? Ні, стократно ні!

Зиркнув на годинник: восьма ранку. Восьма. О цій самій годині Таміра сказала пам'ятні, зловіщі слова:

— “Радощ ніколи б так не понизився”.

Восьма ранку — тоді почалося.

Нагло пробігла думка: не здатись!

В руці сухим шелестом коробка сірників. Бензини на це діло ще стане!

Радощ стояв на камені і дивився на море: малою точкою в сірій мряці рухався човен. Раптом вогонь. Він запалав несподівано, довгими ясними язиками.

Човен горів.

У малій кімнаті заїзду сидів Радощ, слухаючи в задумі слова старого Хоми. Він перший побачив його на скелях і привіз, нічого не пи-

таючи, на суходіл. Хома повертався саме з острова Р. Кінчалась ніч, погідний ранок другої днини розкидав щедро усмішки сонця, що відбивались у синіх водах.

— Вам човном?

— Ні, діду, мені куди інше, на північ.

— Так пора, поїзд незадовго відходитиме

— Знаю. Прощайте, діду, судилося...

Поволі відчинилися двері, і в подертому, обгорілому одягу з'явилась на порозі якась постать. З обличчя її текла кров.

Радош скрикнув:

— Петро!

Старий, мов закам'янілий, устав мовчки з дерев'яного ослона і, не козираючи навіть на Петра, вийшов з кімнати. Петро повів зором за ним і боляче посміхнувся.

— Ти думав, я пропав? Не так просто. Мені треба ще жити, жити. Тобі цікаво навіщо?

Петро розкрив широко двері. Внизу, на стежці, никла стареча постать Хоми.

— Чи ти знаєш, хто цей дід, з розвіяним сивим волоссям? Не знаєш? Так, я жити мушу на те, щоб, може, колись батько не пройшов мовчки поруч сина — зрадника.

— Це твій батько?

— Так.

Над морем горіло ранкове сонце.



## П Р О В И Н А

Було це місто Руан. Одне з далеких, чужинецьких міст, по яких мене доля кидала останніми часами, гамірне, але водночас з дивно тихими порожніми закутками надбережного бульвару, куди приходив я шовечора, коли відзвонювала сьома на далекому костелі, що готикою веж звівся у небо. Я приходив, випрямляючи свої згорблені плечі та протираючи червоні від пилу очі, сідав на спорохнявілу лавку і глядів у довжину алеї старезних буків. Десь здалека тенькали трамвайні вагони, гудками перекликалися пароплави, пливучи по широкій Сені, десь у далечині, здовж лівого берега ріки, миготіли світла далекого Соттевілю, і я закривав долонями очі та намагався — може підсвідомо — хоч на хвилину обдурити себе, що це я в рідному місті сиджу ясним вечором, що це по Дніпрі пароплави перекликаються гудками, що це дзвонять трамвайні вагони, прямуючи на Святошин.

Я пересиджував там годин зо дві, а тоді поволі вставав, випростовував змучені ноги, і волівся до темної кімнати, де ждало мене за-

лізне ліжко й малий будильник, який неодмінно показував п'яту ранку, нагадуючи, що починається новий день. Знову колони рівним кроком відбивали такт, і на сонці миготіли лопати, знову день проходив, спираючись утomoю на згорблені плечі, та знову наставав вечір.

Тоді то й зродилась моя мука.

Пам'ятаю — був погідний вечір, голубий ясністю неба і зелений гіллям дерев, що низько нагнулось над землею. Я сидів, як звичайно, і глядів у довгу алею, де малим червоним м'ячиком гралися діти. Він час-до-часу падав під мої ноги, а я його відкидав гамірній дитячій громаді. Мала чорнява дівчинка хотіла й мене втягнути до забави, взяла за руку і повела до гурту. На устах матері зацвіла усмішка, і мені зробилось ніяково — дорослому й високому — гратись разом з дітьми. Але я пригадав собі, що десь і в мене була б уже така дівчина, та почав із ними забавлятися.

Минали хвилини. Я підхопив саме — пам'ятаю — м'ячик і хотів кинути малій дівчинці, коли зір мій упав на перехрестя алей. . . і нагло моя рука затрималася. Я дивився перед собою широко розплющеними очима — діти нетерпляче кричали — і я, кинувши їм безцільно м'ячик, пішов поволі вперед.

Там, на краю алеї, стояла вона. Ніна!

Ці кроки, може сотні три, які треба бу-

до мені пройти, стали для мене великою віддаллю. Я йшов поволі, — але думки гнались у моїй голові шаленим бігом.

Ніна... Вперше зустрів я її, ясноволосу, середнього зросту, в білій, легкій, літній суконці з синявою перев'язкою в поясі, коли вона стояла, спершись об бар'єр палуби пароплава, що плив униз Дніпром, і сміялась на вид замузаних дітей, що кивками рук поздоровляли подорожніх. Літа пройшли, між "тоді" і "сьогодні" так багато змінилося, дивна чужина стала між нами, і, коли б я зустрів її десь у рідному місті, може, звернув би з дороги... Але тут, далеко від запаху рідних дерев і гамору знайомих вулиць, кожна людина, що приносила з собою клаптик згадки про минуле й батьківщину, ставала близькою і дорогою. Мені тепер здавалося, що між нами нічого не сталося, що я жив досьогодні лиш одним бажанням — побачити її знову.

Я йшов до неї, аж раптом зауважив, що вона говорить з іншим мужчиною. Мені стало дивно боляче; я знаю — це смішно, але я затримався. Це вагання продовжувалося. А вона взяла незнайомого під руку та повела до недалекого дому, де зникла в чорному отворі брами. Я стояв непорушно, коли біля мене хтось заговорив:

— Підемо?

Сизий дим цигарки та дурманний запах оде-

колону. . . нахабний погляд з-під вій. . . Я глянув на розмальовані карміном уста, начорнені брови, я почув уривки розмови й зрозумів. Без слова відповіді я повернувся вбік. Червоний м'ячик підкотився мені під ноги, десь здалека, сміючись, бігла дитина, а я стояв без руху та глядів у темну браму недалекого дому. Я протер очі. Мені здавалось, що це вхід до підземелля, що це чорна челюсть, у якій пропадає людина, що була колись мені дорога, що була частиною мене самого.

Адже там зникла моя колишня дружина!

Я стояв, забувши про весь світ, вдивляючись у чорну браму. Над нею горіло матовим світлом число: сто два.

Як колись на шахті, в Донбасі.

В стодругій. . .

Ніна працювала в конторі. Я, молодий інженер, приходив рано нотувати явку на роботу та зустрічав її усміх, як тоді, на пароплаві, коли побачив її вперше. Доля кинула мене до тієї самої шахти, де працювала вже й вона. Ми зустрічались увечорі, майже щоднини, і я, прощаючись із нею, ніс у серці радість.

З брами вийшов мужчина. В світлі сірника, коли він закурював цигарку, я побачив його бліде обличчя. Він сплюнув крізь жовті зуби, та, насвистуючи мелодію модної бульварної пісні, зник у чорній надбережній алеї.

За кілька хвилин вийшла й Ніна.

Але в мене не було вже сили зустрітись з нею, поглянути в очі... Як і про що з нею говорити? Як вона стала на цей шлях, чия в цьому вина? Ні! Я відвернувся і пішов довгою алеєю у чорний сутінок вечора.

Другого дня я повернувся. Я приходив далі щовечора та сідав на спорохнявілу лавку. Я не дивився вже на широкі води Сени, ані на далекі світла Соттевілю, ні — я дивився туди, де в світлі перших ліхтарів ходила вона. Недалеко. Кроків від мене двісті, може.

Я бачив: вона ходить сюди-туди. Пристає. Відвертається плечима до вітру та закурює цигарку. Сірник погасає. Вона світить удруге, я бачу лише кінчик її носа. Я ж пам'ятаю, він дещо задертий вгору... З цього колись сміялися мої друзі, коли сиділи в мене та пили чай, що його подавала Ніна. Як давно було це... Це ж бо зовсім не важить, що років минуло лиш вісім — сім, ні, це не важить. Мені адже здається — минули цілі десятиріччя. Поза мною залишилися в синій далечині руїни димарів заводу та зелений берег далекого Дніпра, поза мною залишився й образ моєї матері, якої кістки не знаю, де лежать, поза мною згарища дому, вся моя радість і весь мій біль.

Поза мною шлях на захід і червоний вантажний вагон.

Тепер у далекому Руані я приходив щоднини, сідав і ждав, коли загоратимуться перші вогні вздовж бульвару, коли відзвонюватиме сьома на далекому годиннику високої вежі костелу, коли прийде вона. Чи подумав би я коли, що ходитиму зустрічати ще раз її — Ніну, яку так, майже без надуми, покинув! Знову дні.

Тижднів два я її не бачив. Їздив у Невіль. Дьепи, Сан Валері, де солоний вітер з-над Ля-Маншу навівав жовтого піску на щораз наново викопувані окопи. Я повернувся у Руан із думкою говорити з нею.

Я йшов довгою алеєю, а в голові шуміло червоне вино, що його випив надміру, в устах догорала цигарка. На перехресті алеї я побачив Ніну. Я хвилину затримався, в голові родились слова, що їх мав до неї промовити, вставали картини минулого...

Я підходив поволі та вже здалека хотів сказати образливе слово, бо чемно привітатись не міг. Я не смів! Я мусів судити та обвинувачувати, щоб не судили та не обвинувачували мене.

Погане слово вже готове було вихопитись з моїх уст, раптом задзвеніла пісня, рідна пісня! Широкою алеєю старезних буків, під ясним небом північної Франції гомоніла пісня далекої, до муки незабутньої країни. Я відчував, як щось дивне заходить у найдальші

закутини мого “я”. Так, з ритмом твердого кроку робітників, що своїм співом викликали уяву про рідний простір, входила в серце моє віра — сильна й непоборна — віра, що повернуся туди, далеко, на схід.

Я глянув на Ніну. Вона стояла непорушно, з дивним виразом обличчя. В руці тлів сірник, що ним хотіла запалити цигарку. В відсутінках вій — нерозгаданий біль...

Нісня втихла... Тоді я м'яко торкнувся її рамена. Вона піднесла на мене ясні очі і здригнулася:

— Ти?!

— Так, я!...

Це було все, що я міг сказати. Я пригадав, що мав говорити якісь слова образи, слова, що їх немов розвіяла мелодія незабутньої країни.

Ніна стояла непорушно. З уст випала цигарка, віяло від Сени холодним вітром, десь відзвонював трамвайний вагон, вічністю плели хвилини.

— Підемо?...

Я здригнувся від цього стереотипного питання, але пішов. Мені здавалось: іду за нею, як колись. Як у той останній раз, коли мене проводжала на станцію. Я їхав у Київ. Так, туди, де остаточно забув про неї.

Чи забув?!...

Ми зникли в чорній брамі. Над нею світ-

лом горіли цифри — сто два. Як колись. У Донбасі.

Від Ніни вийшов я ранком. Просидів цілу ніч. Я йшов безлюдною вулицею і пригадував розмову. Мене пекла до живого моя провина . . .

Я поїхав у Київ, а там — як звичайно. Нове знайомство і нове захоплення. Там я забув про Ніну. Чи це була новина? Я пішов до ЗАГСу та зовсім просто зобов'язався платити Ніні — в неї мала бути дитина — і “розписався” з другою. Як звалася? Хто це? Не має значення. Просто жінка. Я був у неї другим. Мабуть, після знайшла ще й третього. Звичка.

Але Ніна залишилась сама. Вона, як каже, мене любила. Не могла забути, вірила, що повернуся. Коли вмерла дитина, вона заломилася. Не стало для неї опори. Вона не вірила нікому, жила сама. Прийшов час — заломилась удруге. Це вже вело під гору. Ну, що ж, вірити не варт. Чи закон і розписка робить сумління чистішим, відносини святішими? Чи помах руки згорбленого урядника, що тричі готовий віддати тебе в руки іншого, беручи гроші, — не доводить до переконання, що краще їх брати самому? — Йшли роки. Три . . . чотири . . . А там війна. Шлях на захід. Знову відкриті очі на все. Знову біль, і глум, і — пропасть. Чорна, безвихід-



на. Втеча в сірий присмерк вечорів і сутінок алей, у прірву. Втеча на шлях, на кінці якого безвихідь.

Я йшов туди, де горіли чорним відблиском води ріки, де ждали мене ряди залізобетону, та чув на собі весь тягар моєї провини. Це я кинув її в прірву, це я став на початку її шляху під гору...

Ввечорі я пішов до Ніни.

Її не було. Я повернувся додому і впав на ліжку. Минали хвилини. Раптом гудки сирен, і майже рівночасно важкі удари бомб сколихнули шибами. Я збіг у сховище. Земля немов колихалась. Вибух за вибухом. Гудили низько мотори, спалахували вогні, наліг тривав до ранку.

Раптом наказ: на південь! Двірець знищено. Пішки треба пройти кілометрів тридцять. На березі моря причалювали перші човни...

Я побіг до Ніни.

Здалеку побачив: кам'яниця в руїнах. Велика вирва світила чорними згарищами. Блискавкою промайнула думка: що з Ніною? Загинула? Я не хотів думати про таку можливість. Передо мною стала картина нашої останньої зустрічі, я пам'ятав ще добре її наболілі слова про жадобу вирватися, про брак сили та трагічну безвихідь, а разом про підсвідому віру в краще. Я не хотів повірити, що скінчилося життя Ніни. Я не хотів цього!

Я стояв край дороги, і мене раз-у-раз штовхали люди. Це йшли перші втікачі. Їх усе більшало. Людський потік спливав вулицями міста на один широкий шлях, на південь. Я пішов за ними — за згорбленими постатями, що несли й везли своє мізерне добро. Над нами холодний вітер і ранкове сонце.

Я вийшов за місто. Довгою колоною, сірою та покрученою, тяглися люди на південь. Боязкі погляди щохвилини злітали вгору, де гуркотіли літаки. Курява і чорний пил згарищ замітали сліди, штовхали у згорблені від тягару плечі подорожніх. Я йшов сам. Нікого й нічого в мене не було.

Десь на зеленій леваді я присів. Пригадував собі мандрівку перед роками, там, серед рідних нив, мандрівку таку подібну...

І нагло здригнувся. Почув знову рідну пісню. Тиху, меланхолійну, але дивно близьку та незрозуміло бадьору. Далеко від батьківщини йшли люди своїм звичним шляхом: малий клунок, дитина на руках, а в серці надія. Я глядів у засмагли обличчя, де було стільки близького й знайомого, поволі став, прилучаючись до гурту, ступив у колону та йшов, дивлячись на свої запорошені ноги. І відчув, що я вже не сам. Узав якийсь клунок від похилої жінки та допомагав його нести.

Біля мене заплакало дитя, хтось його втихомирював, і раптом у голосі я почув дивно

знайомі нотки. Повернув голову: біля мене йшла Ніна. На руках у неї — дитина.

— Твоя? . . .

Я не впізнав свого голосу. Було в ньому щось чуже і холодне.

— Ні. — І Ніна чомусь сумно й боляче посміхнулася кутиками уст. — Її батьки загинули цієї ночі. Залишилося само.

В ясных очах Ніни давні вогні, з далекого минулого.

Ми йшли побіч.

За нами кілометри.

На роздоріжжі Ніна запитала:

— Кудую?

— Разом.

— Надовго?

— Завжди.

Моя рука відчула дотик її тремтливих пальців.

Ми йшли в довгій сірій колоні.

Липень — 1944.



## В Т Е Ч А

Ще раз міцно стиснулися руки і лівий вдарили дружньо по раменах. Ще раз глибоко зазирали погляди в душу, й вітрами обвіяні лиця закам'яніли в нерухомості.

Гребці, сплюнувши в долоні, держали наготові весла, і море в припливі колихало човен. Стрибнув у нього останній моряк, і човен виплив поволі на широке море.

Максим залишився сам, і вітер, розвіваючи його довге волосся, доносив ще останні вигуки друзів-моряків, що відпливли на корабельному човні. Білі бризки піни падали на високі халяви еспанських чобіт, і сонце зразу ж їх висушувало. Напнувши білі груди вітрил, фрегата, заякорившись миль за три від острова, ждала на відплив у широке море. Максим ще бачив, як зникав останній міст між ним і кораблем, між ним і всією його минувиною. Ще бачив, як чорний прапор виплив поволі на високу щоглу, ще бачив, як мевн кружляють над стерном.

Залишився сам.

Серед глибоких вод далеких південних

океанів, на малому, мабуть нікому не відомому, острові, де не жила людина, де лиш вітри залітали з далеких континентів, і морські хвилі час до часу викидали тріски розбитих кораблів. Залишився сам переживати остаточно свою долю і своє минуле.

З власної волі покинув корабель, і товариство, і світ увесь. І, вдивляючись тепер у чорну точку, що відпливала в далечінь, втихомирював свій біль, свій жаль, що починали зразу ж будитися в душі, і дурив себе, обманював . . .

Повернувся плечима до моря, і повільною ходою пішов уперед. В глибінь гущавини безлюдного острова. Перед ним — клаптик самотної землі, замкнений синіми водами, відірваний від світу, заблуканий десь серед нього.

Вийняв ножа і йшов у гущавину кущів. Несподівано для себе самого став відчувати поволі серед цієї безлюдної природи всю велич самотнього буття. Випростав рамена, вдихнув на повні груди солоний подув вітру, і почув, як гулко б'ється його серце серед дикої самотини.

Самотина? Невже ж це так? Невже він один? Невже не втекти йому від цього найбільшого горя, від цієї найбільшої небезпеки, що так підступно закрадалась у душу?

Максим боявся її, ненавидів, проклинав прокльоном наболілого серця. Він безупину

втікав від неї. Адже все його життя від моменту, що він його не в силі забути — це втеча від спогаду. Це втеча від самотини, що родила цей спогад.

Пам'ятає:

Десь раз, перед світанням, коли залишив п'яну коханку в якійсь буді далекого порту, коли снувалася темінь між домами дешевих ласк, він ішов сам один порожніми вулицями. В далечині світився морський маяк і стояла темінь. Раптом відчув, як серед безлюдних вулиць ловить його в свої невидимі кігті самотина, як душить його за горло, як нахиляється над його головою, як краплями вливає у його мозок спогад:

... Степ, і ріка, і кінь рве вудила. А він вихоплює з-за пояса пістоль, і сухий тріск рве синю далечінь... І полки, і сурми, і прапори, і знову хаос, і знову кров, і лица, і люди... І сині очі, і незабутні слова:

— ... ти будеш вірний? ...

Ще чує осінній вихор степів, що мчить у простори, і затикає долонями вуха, і одна лише думка: — Забути, забути, не рвати ран, яких ніколи не в силі ніхто вилікувати.

І жене пустими вулицями. Десь блимають світла порожньої корчми, ногою відчиняє тендітні двері, волочить сонного корчмаря, дочку його примушує сідати за стіл і — п'є, п'є, і відчуває кожним фібром свого тіла присут-

ність іншої людини...

І відходить кудись та пропадає спогад про далекий, рідний край. Кидає на стіл золоті монети і, вп'явшись пальцями в біле плече корчмаревої дочки, кричить:

— Співай, співай!

І, знеможений, схиляється додолу, розливає вино, ногою перевертає стілець, говорить нікому не зрозумілі слова запашною мовою степів... Таки вирвався, таки позбувся спогаду, цієї самотини і тих думок, що їх вона породила.

І тепер він сам: високе небо, далечінь океану й тиша. Максим відчуває, як вона наводить спогади, він кидається, мов кінь, не привчений носити вершника. І ще він відчуває, як подається, як стає нездібним до відсічі, як його прикриває щось, мов скляне накривало. І він рве мереживо шовкового ковчига, і мене в руках клапті полотна.

Знову образ:

... Кров і полотна, льняні полотна банджів. І краплями скапує кров на довгому шляху від Полтави до Бендер. Бачить пергаменове обличчя старого гетьмана і нервозність молодого знеможеного короля. І кордони, і рідні землі, що залишаються позаду у ранковій млі, і холодні води ріки. А він, сотник козацького війська, відходить разом із гетьманом. Вірний



докраю. І був ранок, якого ніколи не забути, як не забути рідної землі.

Максим мене в руках полотно ковніра, і дивиться, пильно приглядається, може, на ньому плями червоної крові, може, роки пересунулися десятків зо два назад, може, ось-ось, за рікою, і землю рідну побачить... Але довкруги тільки море широке -далеке й ніякої землі не видно.

І Максим пригадує ще Київ, Печерську Лавру, монастир на Подолі й козарлюг, що на старість йшли туди самотини шукати. Йшли для розмови з собою та своєю совістю...

Припливали води і замивали сліди моряків, що привезли Максима. Йшла ніч, зорі родилися на лоні небес.

Мандрував місяць. Самотній. Мрець. Блідий. Максим знає: він мертвий від самотини, від вічної розмови з самим собою.

Ранком Максим повернувся на берег.

На жовтому піску сліди чобіт. Він іде за ними, за слідами незнайомої людини. Аж перед ним Петро. У Максима гнівно засвітилися очі:

— Яким чином ти тут?!

— З неба не впав, так з моря, мабуть, вийшов...

Максим підходить ближче:

— Я питаю тебе, чому ти прийшов сюди? Навіщо?!

— Причин багато, але одна з них є саме ти.

Петро підходить на віддаль одного кроку. Максим пізнає в його очах давні вогні, знайомі від незабутніх років. І Петро кладе руку на плече Максима:

— Пам'ятаєш, ми вийшли з одного полку, при смерті старого гетьмана разом були, дозволь, разом і загинемо. Дозволь...

Пливають слова. Але Максим їх не чує. Море б'ється об береги, темнішає виднокруг. Буде буря. Максим іде повільною ходою понад берегом і дивиться на сліди, що їх уже майже зовсім присипав жовтий пісок.

— Ти сказав там, на кораблі, що йдеш до мене?

— Ні.

— Так тоді ти втік?

Петро сплюнув крізь зуби.

— Як хочеш, хай буде і втік, але ти теж не зробив краще.

Максима погляд хмарою брів закрився. Рука вхопила ножа. Образа кров'ю вдарила в скроні.

— Я втік? Я? Коли? Від кого?!

Петро не ворушився.

— Хочеш — устроми ножа. Буду останньою твоєю жертвою, але я кажу ще раз: ти, капітан піратської фрегати непереможної, що пострахом на водах усіх океанів була, ти втік

із неї. Може, від своєї слабости, а, може, від старости. Це не важить. Але ти втік.

Максим стояв мовчки. Чув, як деревіють ноги, важкими стають колодами, чув, як серце, б'ється гулко та повільно, як завмирають думки і холоднішає в мозку. Немов хтось насипав туди дрібно товченого льоду. Опадає додолу рука, звільняються пальці, на пісок падає ніж. І наче не він, а хтось інший згинається, йде, веде в глибінь острова кам'янистою рівниною. Кущі деруть лице, ловлять за одягу. Максим бачить, як йому вирвано його найбільшу тайну, знищено останню радість, майстерно видуманий обман. Згорбив плечі, постарівся на десяток років.

Так. Він, до речі, таки в т і к . Так, це втеча. Від себе — в самотину. І чи це не глум: від себе до ворога втікати?

А було це так:

...Ділились здобиччю потопленого на мадагаскарських водах корабля. Золото та смарагди, адамаски та перли, майстерна зброя та оксамитні одяги, еспанські високохалявні чоботи та дурманний білий порошок далеких китайських притонів, пістолі та жінки. Чорноволосі дочки андалузійських піль і сіцилійських виноградників, стрункі бретонки, смагляві туркені, співучі провансальки та горді португальки. Максим, капітан піратського корабля, стояв на переверненій догори дном бочці з гус-

того, немов мед, вина і кермував розподілом. І привели її. Максимові досить було одного однісінького погляду, і він зараз же вирішив: так, ця буде його. Він за одну мить зважив усі її приваби, стрункість та юність смаглявого тіла, і махнув рукою, щоб відвели до його каюти. І саме тоді трапилось щось досі нечуване: з гурту вийшов пірат, лице перекраєне шрамом, в очах жадова б'ється червоним крилом, м'язи напнулися. Він підходить ще крок, і мов у гортані душиться пристрасною сповненим голосом:

— Я її здобув, вона мені й належить; це ж звичай, капітане!

— Я науки в тебе не шукаю!

— Я кажу: залиш, бо...

Максим відчуває, як корабель ділиться на дві неспівмірні частини: на одному боці він, Максим, на другому вся залога і п'яний моряк. Бранка вабить молодістю і смаглявістю струнких ніг. Прірва між ним і залогою глибшає. І Максим виймає ножа і кидає в широкі груди моряка. Пірат, за звичкою чисельних авантюр, згинається в'юнким тілом сливе в останній момент. Ніж падає в море.

Кораблем проходить буря сміху.

Сміх без кінця. Регоче корабель, регоче вітер, сумнішає чорний прапор. Максима огортає лють, до серця підходить образа, сором, віддалюється у невідоме голоперсна бранка,

никнуть дні влади та сили. І Максим хапає пістоль і стріляє перед себе. Без прицілу.

Короткий крик, помах рук, тиша.

Максим наказує кинути тіло в море, але капітанові здається, що моряки зволікають, що їх рухи повільні. Він немов бачить їх косі погляди та чує слова:

...але старий ще добре стріляє...

Все міститься для Максима в цих двох словах: “старий” і “ще”. Вони думали, що я старий нес, що я волочуся по світі ласкою та прожитим?!

Виходить на капітанський місток.

— Якір угору! Вітрила вітрам! Курс на полудень! Всі на місця!

Скриплять ланцюги, випинаються білі вітрила, дме вітер. Чорний прапор салют віддає просторам, чорнішає обрій. Буде буря. Максим наказує плисти вперед. Уперед!

Пливе піратська фрегата, роздумує капітан. Щипає бороду й зауважує: сріблиться волос. У душі щось глузливо сміється: ти над пропастю, ти над п р о п а с т ю ! Максимові ввижається: десь у влоговині, у баговинні, ввтузяться боги минулого, боги постарілі чи остогидлі громаді та юрбі. І бачить себе, як проходить кораблем, чує повні глуму слова моряків. Він — такий же остогидлий, розвінчаний бог...

Треба рішатися. Впасти остаточно, бути посміховищем? Ні!

І плывуть день — ніч — день.

Максим не сходить з капітанського містка. Безупину глядить у далечінь, мов шукає землі, чи корабля - наживи. Думи одні за одними важить, відкидає. І знову важить. Коли ж на овиді почав впливати клаптик землі, Максим рішився.

— Кинути якір! Спустити човен!

Ще різкий наказ, і залога слухає його пропальних слів.

Коротких. Гострих. І чужих.

По мотузяній драбині сходить униз. Крок за кроком. Шабель за шаблем. Униз. Колихає човен море. Ждуть гребці. Відплили. Хотів відійти сильний та нездоланий, хотів бути до кінця могутнім капітаном піратської фрегати, що прапор свій розвівала на вітрах всіх океанів, хотів бути вірним собі. Відійшов добровільно, але гордо. І в цьому його рішенні, думав він, уся його радість. Але тепер — другі дружні слова правди. А правда: це втеча. Від себе, чи від... ні, це все одно. Лише втеча.

Минали дні.

Прийшов час бурі, і розбивались води об скелі острова, заливали жовтий пісок, вивалили дерева. Мокра земля западалась під ногами.

Одного ранку Петро, дивлячись на море, зловив Максима за плече:

— Бачиш, там людина. Закладаюсь на все своє піратське майно, яке чорти забрали, що це таки людина.

І Петро йде у воду. Пливе широко вимахуючи руками, і меншає віддаль між ним і людиною. На корабельному поясі напис “Ля Ньюї Руж”. Петро знає: це французький конвойний корабель. Непогані гармати мав, і не абиякий суперник у бою. Піратські фрегати завжди його оминали. Видно — і його зустріла доля моряцької блуканини. Розпоротий, або з пробитим боком лежить десь на дні моря, і вже ніч йому не червона від крові та вина, а темна й холодна від подиху смерти.

Витягли моряка на берег. Занесли в домівку, розбили кокосовий горіх і білого соку в рота влили. Відкрив очі моряк, озирнувся. Потім заснув. Спав день і ніч. Непорушно.

Другого дня, ранком, протер очі.

Попросив їсти.

І їли.

Далі почалася розмова. Цікава: Пірати і моряк воєнної фльотилії. А опісля спогади: про Шампань, про Марсель і про Францію.

— А ви звідкіля... друзі?

І прозвучала назва соняшної країни.

— Україна? Знаю, знаю. Я теж був би там, коли б у Марселі не трапилася краща на-

года. Я думав теж іти за вашим емісаром. Як його звали? Чудно якось. . . ах, мабуть, Орлик.

Максим схопився на ноги. Петро не вірив своїм ушам.

Орлик?!

І встає образ старого гетьмана, і смерть, і слова присяги боротися до загину. Максим питає:

— Коли?! Як? Де?!

— У марсельському порті стояв корабель. Мабуть, мав плисти в Україну. Казали — там військо зібралось.

Максим сам не свій. Тре рукою чоло, і вогні в очах. Мерехтять. Ще питає: — Коли це було? Як давно?

— Років вісім, може, десять. . .

Років десять — вісім. . . Максим хитається. Спирається рукою об плече Петра. Років вісім — десять. А за той час він по всіх морях піратським капітаном ширяв, не один корабель на дно морське спустив. А за той час фрегати на рідне море, на Чорне Море випливали, десь шикувались полки, десь ішли бої. Боже, Боже! Скільки змарнованих років життя!

Б'ються води об' скелі острова, дме вітер, гілля ломить. Хмари женуть табунами, перевалюються і знову нерухоміють у важкій, оливній тиші. І знову від початку: гра тиші з бурюнами.

Максим подумав: він знає, що йому роби-



ти. Він з н а є. Човен, острів якийсь там більший, корабель, і плисти тоді, плисти у виноградний порт Марсель, а звідтіля на Чорне Море. . . А звідтіля. . . Ні, Максим уже не боїться спогаду, він бачить обличчя, по-вік незабутнє, чує слова: “ти прийдеш таки”. І бачить дорогу. Він широким кроком прямує по ній до джерел дитинства, і каскадами б’є вода і перевалюється дійсність, минуле і вічність у забутленому життєм танку.

. . . Чому регоче корабель, що я старий? Я старий?

Максим не думає про це. Зовсім ні. У нього стільки тепер сил, що ніхто не зможе зміряти. Тим силам немає міри.

— Чи буду капітаном?

Максимові й це байдуже. Капітан, матрос, прибирач — це цілість. Максим знає одне: корабель пливе до дальніх обріїв, до обріїв незабутніх, до землі, де колись, на світанку, чув він її ніжні слова: “Ти прийдеш. . . правда? Я жду, у нас буде син. . . я жду”.

І що ж, прибирач теж зустріне красу рідних обріїв.

— До праці, до праці!

Беруться будувати човен.

Серед зливних дощів, бурі та непогоди працюють утрюх. Це буде міст у далекі краї У свої краї. І всім у Марсель дорога: одному мета, а двом лиш етап.

І коли минув час буревіїв, на море вплив човен.

У ньому троє людей і три пари весел. Міцні удари й єдине бажання. Уперед, вперед. Далекий спогад злітає в душу Максима, і він його не відганяє. Він не втікає вже від самотніх думок: адже вони родять спогади про країну, до якої крізь моря та порти незнані стелеться дорога.

Вітер погнав хвилі, і човен зник десь на водах.

Січень 1946.

## ШЛЯХИ ПРЯМУЮТЬ НА СХІД

### 1.

Над озером хмари, і верхів'я дерев шумлять під подувом вітру, складаючи листок за листком.

В Лозанській пристані тиняється осінь, і в калюжах грає дощ. Закутані в плащі проходять нечисленні люди. Сигнальним звуком відзивається десь пароплав, сонно ворушиться митна сторожа.

Марія і Василь під покрівлею будинку пристані. За стіною порожня зала, і лінивий кельнер читає кримінальний роман. Хтось курить цигарку, дивлячись у замрячене Женевське Озеро: моторовий човен закреслює великий лук, похилившись лівим бортом низько над водою.

Марія:

— Киньте курити цигарку, адже вона пече вам пальці.

Василь не відповідає, мов не чує. Марія говорить ще раз. Тоді він переводить на неї нервовий погляд сірих очей.

— Мені жаль кидати недокурену цигарку. Я думаю, що це символ людського життя, яке не можна нищити, аж поки воно ще в силі палахкотіти. До речі, ця цигарка горить для мене...

— Ця уважливість — з філантропії чи егоїзму?

Василь:

— Я вас не розумію.

Марія ще більше перехиляє голову в веселому усміхові.

— Не розумієте? Мені просто цікаво, чи ви завжди цінили так людське життя. Я думала...

Василь дивиться грізно.

— Мовчіть!

Гасне промінь сміху на обличчі Марії, і вона ніяковіє. Не розуміє раптового Василевого гніву. А він вийняв цигарку і хоче знову курити. Марія кладе на його плече долоню, і — тепло:

— Вам не можна стільки курити...

Марія посміхається, і ясні кучері дрижать над її чолом:

Василь не каже вже ні слова. Його огортає відразу і жах від самої думки про білі стіни санаторійного будинку. Він кидає незакурену цигарку в болото. Марія хвилину дивиться мовчки, і їй хочеться знову пролов-

жувати недокінчену розмову, але до берега наближається пароплав, і треба йти зустрічати приїжджих.

## 2.

Проходять останні пасажери.

Знайомих немає. Стоїть тепер чужий та непотрібний пароплав. Холодом віє від озера; пуста. Марія бере за руку Василя, і вони йдуть повільною ходою до міста. Дош ушух, і над Лозанськими домами синіє кляпоть неба. Марія зупиняється біля каюків, що лежать рядом на березі озера, і, показуючи на один з них, шепоче:

— “Надія”.

Василь розуміє Марію: вона ждала Ервіна, який не приїхав. Чи є тепер причина у Марії для радості?

Ідуть мовчки. Хтось поспішає за ними.

Василь чує важку ходу. Він насторожується за набутою звичкою. Це були роки, які навчили слухом відрізнити ворога від звичайного прохожого, це були роки крокування крізь непроглядну бурю, крізь сірість чекань у якомусь глухому закутку, в землянці чи в хаті, це була цілком закономірна сторожкість звірини.

Кроки.

Важкі, але водночас і легкі в гармоній-

ному, пливкому русі. Щось нерішуче в них, але це лише хвилину. Вони ближчають. Вони підходять на загрозливо близьку віддаль.

— Вибачте, ви, мабуть, земляки?

Василь бачить перед собою вояка канадської армії. Він високий, з ясними очима. Перше, що вражає в них, це якась відкритість і впевненість. А ще — відблиск спокійних днів життя.

Так, він стежив за ними. Він чув їхню розмову.

Вони йдуть тепер утрюх. Він зветься Джек. Яків? Може й Яків. Але це байдуже, він зветься просто Джек. Приїхав у відпустку на два місяці. Так, це доволі довго, але відпустка незабаром кінчається.

Марія знає Лозанну? Ах, так вона тут уродилася? Це цікаво. Живеться, мабуть, тут добре. В Канаді теж непогано. Він син фармера.

Ідуть вулицею. Юрба. Люди переждали під дахами зливний дощ, і місто знов оживає.

Вечоріє. Неонові світла грають фарбами. Неонові світла.

Василь читає напис: "Дорога до щастя". Це кінорекляма. Скільки доріг до щастя простелилось, скільки камінням невтоптаним ноги поранились. Ех, Маріє... Як легко тобі сміятися в неоновому світлі щасливої країни, європейського острова миру, як легко тобі

забути про Ервіна, вдивляючись у блискучу синь очей зустрічного вояка. Але навіщо, Маріє, казати тобі про інші вогні, які не в силі погаснути у душі, навіщо казати про спалахи на дорогах щастя й прокляття...

Василь закашлюється. Його огортає лють, і йому хочеться покинути Марію та Джека, хочеться піти в свою кімнату, де ні хто не бачить його слабости. Десь глибоко тріпоче думка: чи це заплата за роки поривів та життя, зрештою прекрасного?

Прямують людною вулицею. Автомашини, дзвінки трамвайних вагонів, а внизу залізничний шлях.

Зупиняються на мості.

Внизу рейки.

Джек:

— Шкода, що рейки ці не біжать аж до дому. Море... — Я не люблю моря.

Марія.

— Так хочеться поїхати в неділю до Нойшателю. Там осінні регати. Я люблю озера.

Василь:

— Мені хочеться інколи йти за рейками на схід. На схід... Мені однаково — море чи рівнина, аби простір.

Всі троє сміються.

— Як подобаються вам наші монологи?  
Це Марія.

— Театральні? Може, але я бавлюся сьогодні чудово.

Джек сміється.

— Я відпочиваю.

Василь:

— Після чого?

— Ми виграли війну.

Василь глядить хвилину на рейки, що прямують на схід, і каже:

— Ми... Хто ми?

Джек не розуміє. Він жартівливо випи-нає груди:

— Ми, вояки канадійської королівської армії.

Василь:

— Ах, так, канадійської...

Знову падає дощ.

Джек дивиться на годинник.

— Зустрінемося завтра?

Марія поглядом питає Василя.

Він каже:

— Я завтра їду до Женев.

— Це прекрасно, я хочу теж поїхати. Так зустрінемося там, добре?

Це Джек.

Домовилися про місце і час. Розійшлись. Марія йде сама. Пригадує Ервіна. Ворушить думки Василь. Джек? Вона всміхається. — Але ж він здоровий... Василь? Чи він неодмінно мусить пам'ятати про землю, де, як ка-



же, (ах, як це патетично звучить!) пролив свою кров. Чи він не в силі забути днів, які проминули? Чи тяжко йому повірити, що війни вже кінець? Він каже: вона ще не закінчилась... Але Марії вже її досить, хоч вона того пекла й не бачила. Війна десь проходила по той бік кордону, і з усіх усюдів стукотіла розбитими дивізіями, волоклась колонами інтернованих, пролітала ескадрами літаків, але була настільки уважлива, що острова тиші не торкнулась.

Швайцаріє, чи тобі не радісно згадувати про минуле лихо? Воно не повернеться. Це лиш спомин, кошмарний сон. Марія сміється: — Нерозумний Василь!

Зі сходу десь віють вітри. Женуть хмари, і дощем спадають на спокійну землю. Хмари зі сходу.

### 3.

За вікном кав'ярні на Рю де Монблян видніє у погідному соняшному блиску Женевське Озеро. Воно сьогодні мерехтить усміхом синяво-зеленуватих вод. Зароїлося перехресними дорогами моторових човнів. Десь далеко сіріють гори, а над ними, весь у снігу, далекий, таємничий Монблян. Оподалік кав'ярні перекинувся через озеро міст. На ньому Василь пізнає між юрбою Марію. Василе-

ві легко її впізнати. Вона сьогодні знову в зеленкуватому костюмі, й Василь знає, що в неї також зелені рукавички, у волоссі гребінці такої ж барви з узористими бережками, у неї й годинник на зеленуватому ремінці. Василеві стало моторошно: пригадав себе, коли переплив Боденське Озеро. На ньому була тоді подерта одіж та намоклі жовті черевики. Ах, ці черевики. Вони були предметом насмішок ще по той бік кордону. І пригадалися зоряні години перед світанком, цей весняний вітер, холодний і гострий, ця перша, невимовна, зате свідомо відчута радість, що поза ним уже і табори, і смугасті шмати так званої одежі, і довгі ночі безпросвітного думання, і дні, що заплуталися в лічбі, що завагітніли безконечністю мукою налитого чаю. І біль. Він колов у грудях, викидав клапті густої крові, родив лють та ненависть до свого власного безсилля, він став причиною, що Василь тепер тут, що він глядить на тихе плесо Женевського Озера, що він за хвилину простягне руку на привітання Марії, що він зможе закликати кельнера та замовити запашної чорної кави. Василь знову пригадав останні хвилини по той бік кордону: розбита станція, довгі ряди сірих постатей біля вокзального буфету, і жовта рідина, що її звали кавою. Єдине, чим манила вона до себе, було тепло, яке розливалося в порожньому шлун-

ку змарнілих людей. Василь покидав друзів з рум'янцем сорому, свідомий своєї втечі від труднощів. Це було прикре й нестерпне відчуття.

У кав'ярняну залю увійшла Марія. Сіла. По її обличчі зайчиком пробігла усмішка, і хвилину довше затрималась у ясних очах. Василеві здавалося, що вони — відблиск Джекової погідности.

Марія: — Ви довго ждете?

Василь, може вперше, призадумався, як довго ждав він на цю блакить очей, яких оминути не було йому сили чи охоти. Не знав, що відповісти. Казати правду? Казати, що лишитись без неї для нього не можливо? Казати? . . . Але увійшов Джек. Василь глядить на обличчя Марії і бачить те, чого найбільше боявся: соняшну радість.

На передкав'ярняне плесо Женевського Озера впала велика тінь. Сонце заховалось за хмару, і осіннім холодом повіяло від Ронської Долини.

Розмова раз-у-раз заходила в сліпий кут.

Джек:

— Ви думаєте залишатися тут? Не варто. Мені хочеться йти в місто, адже я маю ще лиш декілька днів, і хотів би їх використати якнайкраще. Підемо?

Марія дивиться на Василя.

Годинник б'є четверту.

Хтось прощається біля сусіднього столика, і залишає кав'ярняну залю. Василь поволі повертає голову вбік Марії:

— Мені жаль, але я мушу ще затриматись. Я жду тут знайомих.

Марія встає, і, прощаючись з Василем, просить його зайти завтра до неї. Вона не жде навіть відповіді, впевнена в тому, що він зайде. Василеві хочеться сказати, що в нього завтра не буде часу, але Марія відійшла вже, весело розмовляючи з Джеком.

Василь залишається сам. Закурює цигарку. Сивий дим. За димом — образи . . .

#### 4.

У кімнаті Джека нелад. Прибирає купу всяких дрібниць з крісла і кидає їх на ліжку. Просить Василя сідати. Він радий, що Василь зайшов. Це гарно. Він — Джек — має сказати йому важливу річ.

У Джека розстібнута сорочка, і Василь бачить широкі груди. Джек здоровий, сильний. Веселий, щасливий. Він, насвистуючи незнану Василеві мелодію, шукає чогось між паперами. Так, він їде за кілька днів додому. До Канади. Якось дивно для Василя звучить це слово "додому". Зразу ж — калейдоскоп образів, спогадів та асоціацій, біль і нез'ясована радість.

У кімнаті Джека відчинене вікно, і за ним вирує людне місто. Десь проходять із співом діти, і в тому співі Василеві вчуваються якісь знайомі нотки. Він не може з'ясувати, в чому ця схожість між піснею малих дітей чужої країни і спогадом його дитинства, але мелодія ця навіває дитячі мрії про далекий шлях через моря, про дороги в невідомі країни, про бажання вирватися з вузького кола знайомих та друзів і понести свою радість у нові, незнані світи...

Йому на плече кладе руку Джек.

— Ви не чуєте? Що з вами?

Василь переводить на Джека погляд сумних очей. Джек ходить нервовими кроками по кімнаті. В руках відкритий лист. Джек затримується серед кімнати.

— Ви б поїхали до Канади? Не самі, але ви й Марія. Я знаю, вас еднають деякі зв'язки, скажемо ясно, любови. Ні, не перечте, мені це відомо. Ви таки обстоюєте, що про любов не може бути мови? Марія, думаєте, не поїде? А ви самі, скажіть, вам тут, ви ж говорили, "вузько", так, ви самі не поїхали б? Я вважаю, такої нагоди не можна відкидати. Вам треба подумати.

Василь стоїть біля вікна. За рогом десь зникає трамвайний вагон. Вулиця порожніє в недільне пополудне. Любов? Марія? Ні, ні,

про це навіть не доводиться думати. Джек же відповіді.

— Кажете, щоб я їхав сам? Ні. Вам, може, й смішно, але Європа близька моему серцю. Ви лизуетесь? Кажете, що тут лише руїни? Так, але я зжився з цими руїнами. Подумати лише, що поворот додому це — вперта мандрівка на схід; а під ногами та сама земля, напоєна нашою кров'ю. І тут і там. Не дивуйтеся, це неодмінна потреба згадувати про печі, які колючкою залишилися в душі.

Лесь протяжний свист паротяга. Мабуть, семафор закритий — подумав Василь. Прислухався до щораз тихіших звуків. Здрігнувся.

— Так, ми говорили про Європу. І кажу ще раз, мені було б важко з нею розлучитись. Мені тісно, й здається, що коли я стану обличчям до сходу та випростаю рамена, то я торкаюсь одним південного, а другим північного кордону Швейцарії. А коли йду ними вулицями та зустрінуся віч-у-віч з тутешнім міщанином — заможним, спокійним, єдиною турботою якого є думка про добре проведений кінець тижня, чи життя, мене огортає лють. Я бив би руками по невидимих стінах цієї в'язниці. я б... Але навіщо говорити про це все? Європи я не покину, бо від неї ближче до дому.

— А Марія?

— Марія? Питайте ...

На вокзалі рух. На вокзалі паротяги і поїзди. Ніч. Зоряне небо за клаптями хмар. Владині біліють вершки гір. Десь пролетіла зірка і зникла. Не залишилося й сліду.

Марія і Джек чекають на поїзд. Вона так зважилася. В її уяві тепер дорога через океан, перед нею новий світ, інший, мабуть, кращий, Батьки Лжека багаті: Марія думає про затишний дім, тихі вечори, зустрічі. Марія мріє. Марія, певне, щаслива: передчуттям великого щастя. Пригадується ще Ервін. Ждала його на лозанській пристані даремно. Тоді падав дощ, і лежали рядом каюки. На одному з них напис — “Надія”. І пригадується Василь. Чому він не приходить? Обіцяв прийти. Марії так хочеться його побачити.

Серед натовпу червінь квітів. Це йде Василь, і в нього китиця троянд. Марії в очах кольорові цятки; вони миготять, розпливаються, колами, а серед них Василь. Марія простягає руку і відчуває, що руку затримують довше, як звичайно. Але - хай. Вона хотіла б сказати Василеві багато, багато. Як жаль тепер Марії тих хвилин, коли вони сиділи денбуль з Василем, думаючи кожне про своє, особисте, перекидаючись лиш час від часу відірваними, байдужими словами

Над'їздить поїзд.

Джек до Василя:

— Ви залишаєтесь ще надовго в Швайцарії? Ви думали їхати у Францію?

— Ні, Василь залишається у Швайцарії зовсім ненадовго. День-два. Він вирішив їхати. Куди? На схід. Додому.

— Ах, так . . .

Це Джек.

Марія мовчить.

Щось раптово стислося в її душі. Червоनावістю троянд замиготіло. І, немов крізь сон, чує вона слова Джека, що треба сідати у вагон. Іде, наче не з своєї волі. Перед нею порожні швайцарські вулиці, на яких не зустріне вже Василя. Ось, він переходить кордони, і вона бачить його на рідній землі, на тій землі, яку так хотілося пізнати, і яка стає ще дальшою, ще невловнішою.

Марія стоїть біля вікна вагону. На пероні Василь. Ще кілька хвилин, і поїзд від'їде. Марія держить в'язанку троянд, одна з них, відірвавшись, падає під колеса вагону. Марія раптом вибухає плачем. Василь хотів би заспокоїти її, але між ними нез'ясована перепона. Він лише просить Марію не плакати.

Вона крізь плач:

— Я буду писати. . .

Василь посміхається:

— До моєї батьківщини листи тепер не йдуть.

Здригається вагон. Ворушаться колеса



Віддаль між Василем і Марією стає щораз більша. Ще блимають світла останнього вагона. Червоні сигнальні світла.

Василь залишається сам.

Іде надбережним бульваром, до нього говорить щось жіноча постать, але він не чує її слів, зрештою, таких однакових скрізь своїм змістом. Він повертається до своєї кімнати і оглядає малий клунок: це все його майно. Завтра простеляться знову шляхи через кордони та краї. Шляхи на схід.

Блимають далекі неонові світла, і пригадується Марія. Десята година. Поїзд саме переїжджає швейцарський кордон.

Василь не знає, що Марія висідає на останній зупинці і повертається знову шукати доріг, якими вже рішалася йти. Ранком зайде в кімнату Василя, але пустокою привітають її знайомі стіни. Розгубились і затратились щирі хвилини розмов, лиш конечною невідмінністю залишилися спільні шляхи, що прямують на схід.

Лозанна - Інсбрук 1946



## МЕРТВІ СВІТАНКИ

### 1.

Лісевич розплющив поволі очі й зором затримався хвилину довше на ясному зайчикові світла, що бігав по тапетами оббитій стіні. Але важкі повіки знову опали вниз, залишаючи лише вузьку шпарину, крізь яку вдиралося до ока світло, і, пробігаючи своїми звичними шляхами аж ген до мозку, ворушило там клітини, розбуджуючи щораз то більше зростаючу свідомість. Одні за одні зачіплялись асоціаційні елементи, і так творилась одна мережана цілість, серед якої зарисовувались уже й образи вчорашнього дня, сьогоднішнього ранку. Слідом за тим пройшов тілом легкий дриж, струм, що будив рух, наказ, що підніс руку, воля, що розплющила ще раз очі: на годиннику, який піднесла рука, була дванадцята. За вікнами десь провалювалося місто у суботньому гаморі тірольської провінції.

Рука, що піднесла була годинника, повернулася знову на постіль, не випускаючи з худих пальців золотого предмету, якого

рівномірні удари передавались сонній людині, її нервам, її серцю. Живчик Лісевича бився теж рівномірно, закономірно, вперто. Немов здоганяв час, щоб узяти з нього стільки, скільки потребував для життя. Сам Лісевич не поворухнувся. Йому нікуди було спішити. Ніхто й ніщо сьогодні його не ждало. Не думав взагалі про життя, що розлилось весіннім гамором по той бік вікна. Ця ранне-весняна пора пахла нерозцвілим пуп'янком, а Лісевич ждав на овочі. Поволі серед образів, що їх відганяти не мав навіть охоти, залишалися вперто картини минулої ночі. Картини зовсім — до речі — пересічні, сірі. Не оригінальні. Може, й банальні. Вони стали уже кілька років тому нецікавими, вони наводили навіть нудьгу. Вони не приносили з собою нічого нового. Вони нищили людину. Їх черв'ячу роботу почав відчувати Лісевич шораз то більше; шораз то чіткіше зарисовувалося зморшками обличчя, плитким намулом заносилась душа. Душа?! Лісевич степенувався. Ще філософом збираюсь стати? Ні, досить думок про речі, що їх збагнути не в силі, що їх збагнути не хочеться, що їх присутність ненавидиш.

Лісевич, відганяючи немилі думки про можливість чи неможливість існування якоїсь там душі, повів зором по кімнаті, немов шукаючи предмету зачіпки для нового колоо-

бігу стомленої думки, що звикла була насто-  
рожуватися лише в обличчі чогось реаль-  
ного. В кімнаті завіси вікон щільно закриті,  
лиш де-не-де промінь сонця знайшов шпари-  
ну. Лісевич бачить у петельці свого піджа-  
ка білу квітку. Не живу, неприродньо свіжу,  
але з паперу. Це тільки кінець лютого, де ж  
взяти живих квітів? Видаток непотрібний. Лі-  
севич пізнає добре легку верствину жовтаво-  
го воску. Вона має щось у собі поважне. Ні,  
вона зовсім не нагадує похоронних квітів.  
Навпаки, вона має в собі щось більше від по-  
ваги, ніж від легкодумної розваги. Звідкіля  
вона тут взялася? Хто йому її дав? Коли?  
Де? Мов у калейдоскопі, пробігли місяці,  
люди, час. Почулися слова, уривки розмов,  
сміх. Але все намарне: пригадати, від кого ця  
квітка, Лісевич не може. Дурниця. Такі квіти  
беруться десятки разів, десятки разів дяку-  
ють довгим поцілунком шовкової жіночої ру-  
ки, що пахне далекою давниною першої зу-  
стрічі, десятки разів відтак кидають їх, пом'я-  
ті, мертві, з обірваними пелюстками у якийсь  
кут забуття, або — прямо їх гублять. Вони са-  
мі, немов зрозумівши свою випадковість, за-  
лишаються десь на дорозі нерозважних гу-  
лянь. Але ця паперова квітка не загуби-  
лась, а викинути... Треба найменше встати.  
Лісевич надто лінивий. Простіше — думати  
про одне, вишукувати напівзатерті обличчя

нічної забави, йти шляхами дешевої романтики, романтики, що від неї не вільний навіть гандляр закордонною валютою, цинік у житті — Лісевич.

Перед очима постаті, картини, остання дія, фінал.

...Кімната повна гамору: мабуть, музики. Але всі три джерела — радіоприймач, патефон, рояль — ніяк не могли створити гармонійного тріо. Все ж таки кожна з тих музик знайшла собі прихильників, пару, дві. Вони танцювали, чи радше, колихаючись, ходили в такт чи, може, й без такту. Лісевич сидить при столі: кінчає пити котрусь там із черги чарку. Це менш важить котру саме, але важливіше, що в цьому добірному товаристві знайшовся х т о с ь, що мав відвагу відраджувати йому пити. Ба, що більше, міг навіть моралізувати про шкідливість алкоголю. Ця нахабність переходила межі. І що було ще дивнішим — це факт, що він, Лісевич, таки й не випив цієї чарки, до речі, смаковитої зубрівки. Та нічого більше не роздратувало так Лісевича, як ця спокійна впевненість тієї особи, що відраджувала пити, як та обставина, що його здачу позицій оцінено, як річ зовсім природну, самозрозумілу. Певних себе людей Лісевич не любив — може, тому, що знаходив у тому зовсім собі чужу рису вдачі, за якою він тужив, але яка була для нього дале-

кою та невловимю. Саме тоді опинилася біля нього Міра. Міра — це чародійне дівчатко. Ні — це мала жінка, яка залишається до ти дівчатком, доки невинність жене води на млин любови. А потім — чужі гроші заповнювали недоліки її бюджету. Лісевич пригадав, що не любить смаку її помадки до вуст і вийняв чим скоріше носовичок, щоб стерти кармін розхилених губ. Міра була все ж таки чарівною жінкою — зробила це скоріше — сама. Підійшла до Лісевича, і погляд її очей міг бути глибшим від найглибшого моря, але плавця рівноваги, Лісевича, вона втопити не змогла. В дотику її руки відчув він невимовлені слова, яким опертися не хотів. Був злий на себе та на незнайому, що заборонила пити. Відчуваючи лише присутність тепла жіночого тіла, що пашіло дозрівачою пристрастю, Лісевич віддалився до дальніх кімнат.

Коли повернувся, в кімнаті грав тільки рояль. Себто біля нього сиділа жінка і гра-ла. Лісевич не любив музичних жінок, бо вони часто дивилися на світ крізь сентиментальні окуляри. Але це була жінка, яка відраджувала, так успішно навіть, пити йому налиту вже чарку. Це була жінка, яка дихала іншим світом, давно забутими днями молодечої романтики чи чистоти наївних думок. Так, Лісевич відчував, як він водить рукою по чомусь

невидимому, але відчутному: це життя незнайомої.

Сів біля неї. В кімнаті ще дві пари. В кімнаті пара залишається лиш одна. Музика. Дні, що запроторилися, хвилини, що не віднайшлися. Нагнувся над вузькою рукою, поцілував. Холодом повіяло від білої руки. Думав — зараз слова образи. Він знає: власниці холодних рук часто ховають — наперекір прислів'ю — і холодні слова. Але вона не здригнулась. Поцілував ще раз.

— Це для вас приємність?

Вона запитала це спокійним, насмішкуватим - впевненим тоном, не повертаючи легко похиленої голови.

Лісевич дивився на білі пальці.

— Я думаю, ви шукаєте чогось більшого.

Це знову вона.

— Початки завжди малі та трудні.

— Ви любите шукати постійно нового чи радше вдоволені одним?

— Це як коли.

— Стигли речі вам більше досмаку...

— Ви думаете?

— Я переконалась.

— Ах, так ви бачили?

— Не було можливости не бачити цього. Встала і підійшла до вікна.

Відкрила на всю широчінь. Свіжий мо-



розний ранок передвесняної пори. Опалеві мряки та далекі вершки гір. Небо загоралося світанком, спираючись на снігом вкриті верхи зачервонілими пасмами хмар. Тиха непорушність кришталевої даліни, замкненої в гранітній чаші альпійських гір.

Лісевич, сам не знаючи чому, прошелотів:

— Сходить сонце...

Раптом відчув, що це якось смішно прозвучало в його вустах. Обличчя незнайомої, що саме повернулася до нього, ще більше його збентежило. В цьому холодному, спокійному, злегка іронічному погляді Лісевич немов чув: "І ви можете цікавитися природою?"

Наче на підкріплення підозри, смішної своєю суттю, вона кинула:

— Та не для всіх...

— Чому?

Засміялась і звела розмову до жарту:

— Ви і так підете спати.

— Це питання. Коли б ви були згодні...

— Дякую, кінець мене не цікавить.

Зморшками перекраялось чоло. Тіні минулого вершниками пробігли під черепом, замиготіли в очах іскри з-під їхніх копит. Спогади, болісні чи радісні — невідомо. Мовчанка. Віє вітер, і клубочиться цигарковий дим, шукаючи виходу у простір. Незнайома виймає квітку і застромлює йому в піджак. "Не киньте, бо во-

на бачила вже світанок... Це не дурниця. Ні. Ідїть. Ідїть. Бачите, настає день. Живе світанок."

Відвернуласьь.

Лісевич не знав — поза чи ширість. Підвівся, і, залишивши дїм, пішов у морозний світанок, заклавши руки в кишені плаща, похнюпившись, шукаючи доріг до міста. До середмістя. Там дістався на другий поверх. Кімната і ліжко. І сон. Твердий. До полудня. І тепер думки. І тепер...

У двері стукіт.

Думки обірвалисьь.

Полетшало. З плечей мов упав тягар. Витягнувся на ліжку, позіхнув, закриваючи долонею рота і заплющуючи очі: перед ним цятки, зірки, і знову цятки доганяють одні одних.

— Заходьте!

Але двері замкнені. Лісевич стає хвилину посеред кімнати і шукає халата. З прикриттю хапає квітку і кидає у вікно. Воно закрите, і квітка знову падає на підлогу. Він відчиняє дощані віконниці, і квітка остаточно опиняється поза кімнатою. У двері повторний стукіт. Лісевич крутнув ключа. На порозі стоїть усміхнений Рахман.

— Це прекрасно, що ти дома. Я до тебе з важливою родинною справою...

## 2.

Окресливши півколо, квітка легко впала на капелюх проходжкої дами. Вузька рука піднеслась поволі угору, й квітка опинилася на висоті лиця.

Поглянули на себе і впізнали. Квітка — непорушно задивлена в очі жінки, жінка — усміхаючись на вигляд знайомих білих пелюсток. Так, вона дала її вчора якомусь чоловічці, перед світанком, коли палахкотіло небо черв'яню ранку. Пригадала товариство, що потрапила в нього зовсім для себе несподівано, і гримаса скривила обличчя. Сьогодні сама не усвідомлює собі як слід причини, яка штовхнула її в це товариство. Приїхала днів тому кілька, замешкала в сестри, прийшов хтось незнайомий і просив піти потанцювати. Тому рік — чи два. . . Ні, тепер хотілось пізнати і другу сторону медалі, ймення якої життя. Але! почувала себе вже ніяково серед цього сміху, легкості тону й розмови: все це було морем невідомого, по якому довелося плисти човном, що і так був ще не здатний до дальніх рейдів, покинувши шойно пристані, з яких, здавалося, ніколи не випливе на розбурхані води життя.

Довкруги неї відчувався якийсь примус, брак стилю: це була мішанина природної плиткості та робленої свободи. Це було повільне пе-

ретворювання її в несмак. Ні лица, ні дотепи, ні рухи не мали свobodного забарвлення радості. Над усім тяжіла гнітюча свідомість без вихідності та безперспективності.

Вершком був ранок. Повний м'якого випару та солодкавого запаху. Розгублених постатей та збайдужілих пар. Порожніх кімнат, червоних від вина столів. Ранок, який, народившись, зразу ж і вмирав серед цих постатей, які його боялись, які його ненавиділи. Бо він робив лица блідшими, старшими, безнадійнішими. Серед цього гурту людей кінчалось життя тоді, коли ранок будив його на верхів'ях гір. Залишалося побоевище, на якому не знайти ні переможця ні переможеного. Всі бажали бути подібними один до одного: в рухах, словах, блідій масці лица. Це було єдине зусилля, невелике, дешеве.

Жінка перейшла на другий бік вулиці і, розглядаючи мізерні виставові вітрини, йшла повільною ходою в напрямі міського парку. Пригадавши щось, повернула знову в середмістя. Тут несподівано зустрілась із Рахманом, коли вступила уже на поріг невеликої книгарні. У Рахмана на обличчі усмішка, що поволі тане, залишаючи каламуть слів, які зле приховують внутрішнє незадоволення.

— Я маю для вас, Маріє, несподіванку.

У відповідь допитливий погляд.

— Бачите, почав Рахман, — вам треба

відпочити, вам треба спокою, тиші, вам треба улаштувати своє життя, щоб ви в ньому відчували всю свою самостійність. . .

— Може б. ви так прямо, без зайвих слів. Бо коли ваші міркування логічні для вас і мене, тоді немає ніякої несподіванки. Ні?

Рахман взяв Марію під руку, і вони перейшли головну вулицю, повернули в пасаж і сіли на лавці серед невеличкого скверу. Рахман ще мовчав, мов шукаючи слів.

— Вам краще. . . ви повинні одержати сьогодні кімнату. . . В нас стає для вас незручно.

Марія засміялась.

— Для кого: для мене чи для вас?

— Себто, ви думаете, для мене і для дружини?

— Ні, для вас особисто.

— Ви помиляєтесь, не шукайте того, чого немає. Але це вже така ваша вдача. Ви все ганялись за недійсним. . .

— Покиньмо мою скромну особу, а повернімся до самої речі. Ви про кімнату? Справді?

— Я ще раз підкреслюю: вам треба, Маріє думати про майбутнє. Вам років, мабуть, тридцять?

— Додайте ще два.

— Отже, в цьому віці ви повинні мати вже свій круг, скажу, родинний, інтимний.

створити те, що жінці потрібне для повноти її життя. Але ви ганялись лише за маяками. . .

— які вели до пристаней.

— . . . в які ви ніколи не заплили.

— . . . та в які ще заплисти можемо всі.

Рахман розсміявся сухим, тріскучим сміхом. Морозним вітром повіяло з провулку. Марія відчула, як тілом пройшов легкий дриж. Рахман говорив ще про вітряки, про давні мрії “нерозумної Марії”, про роки, які вона витратила в погоні за зовсім пустим та порожнім, в погоні за дальніми відгуками патріотичної романтики, в погоні за щастям, яке втікало щораз то більше, повертаючись лише на мить постарілим обличчям.

Марія мовчала. Не спромоглась сказати ні слова. Бліде обличчя стало ще блідішим. Вуста затиснулись, як у дні завязаного мовчання, як у дні, що відплили вітрильниками, навантаженими болем та гіркою радістю, як у дні романтики провулків княжого города, таємничих зустрічей і віри, що розсипалась, розгубилась у болоті життя.

“Тридцять років. . . Додайте ще два” . . . Багато. Повернулась до Рахмана:

— Ви. . . ви. . . вкрай нахабні.

Рахман зніяковів. Він похапцем кидав слова — “Що вам, Маріє? Я не думав, я не хотів вас образити, я не мав на увазі вашого душевного стану.”

Марія встала. Віяло вітром, повним гнилизни, з руїн та провулків тірольського міста, капала брудна вода, розбиваючись об жовте каміння пішоходу.

— Вибачте, я поспішаю. Ви про кімнату? Гаразд. Так, зайти до кав'ярні "Тіроль", о сьомій. Гаразд.

Рівною ходою віддалилась, не повертаючись уже до Рахмана.

### 3.

Марія пішла в напрямі ливової залізнички. Годину — півтори пізніше вона сиділа в прекрасній улоговині, дві тисячі метрів над поземом моря, і, заплющивши очі, підставляла сонцю та вітрам злегка смагляве обличчя, на якому думки про минуле відбилися двома прямовісними зморшками, що перекраювали чоло. Струнка постать у темно-синьому костюмі ставала ще стрункішою на тлі снігів. В усьому тілі відчувалоя відпруження, безвладність, спокій.

Внизу розкинувся Інсбрук, розділений Інном на дві частини, з яких кожна чорніла квадратами, прямокутниками і безформенними клаптями дільниць. Віяв вітер, і перекочувались хмари, затуляючи час-до-часу бліде ще, лютневе сонце.

Марія, закрити очі, не спостерегла, як

вітер, підглянувши її неуважність, почав котити її капелюха по іскристо - білій рівнині, біля готелевої улоговини. Із задуми розбудив її голос:

— Вибачте, це, мабуть, ваш...

Слова урвались, і Марія, вдивляючись, пізнала давно знайоме обличчя. Підвелась на ноги, повна радісного пориву:

— Це ти! Хто ж би подумав, що ти тут!

— Так далеко від нашого міста.

В голосі чоловіка слово "нашого" зазвучало дивною інтонацією, незбагнутою спершу та повною відгомону минулих днів.

— Сядь, сядь, оповідай.

Це Марія.

Мужчина приніс лежак і, примостившись біля Марії, хвилину мовчав. Вона, примкнувши легко очі, непомітно всміхалась. До спогадів чи до дійсного — не відомо.

— Я ж не образ у музеї, говори, а не розглядай мене.

— Це минуле пригадую...

Марія розплющила очі.

— Що було з тобою?

— Нічого особливого, це за тобою слово. Ти тепер "герой".

— Ти думаєш...

— КЦ — страждання — почесь -- відкриті двері.

Марія гостро перебила.



— Будь ширій: куди нам відкриті двері? Ти втратив уже почуття дійсності? Я не сподівалася цього ніколи. А, може, ти так змінився від часу, коли ми бачилися востаннє. Пригадуєш?

— Чи я пригадую?!

Юрій бачить картини:

...Тисяча дев'ятсот сорок другий рік. Осінь, ні, це вже початок нашої зими: грудень. І наше місто. Вони знали прекрасно та докладно не лише всі вулиці та будинки, площі та закутки, але й усіх "наших" людей. Могли зважити, як мало хто інший, свої сили. І це були дні та ночі, ранки та вечори, повні напруги і дождання. Це була гра: ризикована і на велику ставку, вона звалась — життя. І ризикували. І відчували великий час і велику гру. І оцінювали один одного, й гартувалась тоді людина. І відпадали по шляху слабодухи, і родились міцні. І оформлювались люди наших днів, ідучи по етапах власного життя. Ворог та боротьба переводили в дійсність найкращий закон життя: селекцію. Це були дні, що їх не забути ніколи, як не забути днів буревійної молодости. Це були зустрічі людей та подій. Вони закарбувались у пам'яті, в душі, в мозку. Раз назавжди. Їх вирвати не в силі був ані друг, який спроневірився, ані ворог, що вдарив несподівано, ані союзник, що зрадив. Які інші теперішні дні, ко-

ли тріумфує попутник. Це доба м'якушевих людей. І лиш радісне почуття давала свідомість, що знову прийде час, коли вогнем чину загоряться дні на рідних нивах і серед мурів рідних міст. І знову... але Марію таки цікавить: чи він пригадує їх останню зустріч? Так! Це був вечір. Ішов сніг. З піль залітають вітри і женуться Личаківською, губляться між домами та площами, де вони — Марія і він — ждуть... Як завжди. Як майже щоденно. Минають хвилини — чверть години — півгодини. Хто знає, що значить це дозидання когось, що мусить прийти, що приходить кожної днини і який лиш тоді забариться надовше, на роки чи вічність, коли йому на шляху стане одна перешкода: підступ ворога. Годинник десь б'є раз. Ще хвилини. Ще дивляться у темінь Францісканської вулиці, ще шукають очима знайомого силвету, але — намарно. Розходяться. І кожен несе з собою одну гадку, якої висловити покищо не в силі. Ще зустрінуться завтра. Час і місце те саме. Вітер сліди замітає дрібним снігом... Ще бачаться в трамвайному вагоні. Але вони тепер чужі та далекі: незнайомі. Ранком звістка: ждали надаремно. Ворог не спав. І знову день. І знову вістка — пропали інші. І дні за днями — і люди пропадали одні за одним. Хтось ішов, указуючи шлях людей. І тоді прийшла ніч, і тихо під двері підкралися тем-

ні постаті. І образлива лайка, і стихаючий гук мотору. Марія опинилася теж по той бік сірих мурів. Так, тоді вони бачилися востаннє.

— А потім?

Марія оповідає зовсім коротко. Її звільнили. Вона виїхала на село. Відпочити. Та спокою не було серед сільських просторів, це була мука змущеної бездіяльності. А поруч свідомість, що відпочити треба, що сил набрати треба, що зникнути з овиду на короткий хоч час треба. . . І Марія повернулася до “нашого” міста. Та за той час багато змінилося. Воно стало вже не Маріїне. Проходила тепер вулицями і, розглядаючи знайомі обличчя, ненавиділа себе за цей утрачений час шістьох чи сімох місяців. Марнувала час. Якась нещирість оповила її серед нових людей. Якась підозра та розбіжність думок. І тоді, сама не знає як, почав будитися десь у підсвідомості: ж а л ь . Це був жаль за минулим, за днями ранньої молодости, і болюча думка, що вона не взяла своєї пайки з життя. Це був лиш однібічний погляд на свої дні та роки, на свої діла та почування. І почало відзиватися десь затрачене — непрожите — незбагнуте. Це якась туга за легкою безжурністю та довір'ям до людського слова, це якесь напівсвідоме бажання любови та тепла. Відчула палку жадобу бути комусь близькою своїм жіночим еством, своєю любов'ю. Мати когось невід'єм-

ного, свого, цілого, тільки для себе, для себе одної. Думалось: вона спроневірюється в самій собі... Але думки повертались серед тиші ночі, серед міського гамору, серед лиць, які сміялись сонцю назустріч, серед вечорів, які пахли зрілістю літа. Гнулись віти думок і падали плоди: треба було зважитися. Тоді Марія зустрілася з ним. Так, це осінню ранньою стиг виднокруг, і місто чорніло камінням будівель. Це загоралися світла дальнього львівського вокзалу, і колихались вагони. Це була зустріч із Ігорем. А потім — потім... Марія провела рукою по обличчі. Замовкла. Враз, відганяючи спогади, сказала:

— Це все... Досить.

Дубровський:

— Ти знаєш, де він тепер?

— Мабуть, там — у Карпатах...

Дубровський шукає в пам'яті слів потіхи, але вони такі убогі та безпомічні, що він знову ховає їх для себе самого. Мовчить. І Марії більше приємна ця мовчанка. Знову заплющила очі, вітер кучері розвиває.

— Пам'ятаєш — на Високому Замку? Пам'ятаєш — чвірка, і музей, і Волоська церква, і Єзуїтський сад, і площа Юра. І вечори. Наші...

Марія раптом:

— Як ти думаєш, становище наших у Карпатах безвихідне?!

Дубровський знає, скільки ваги Марія кладе на відповідь, там, адже, і є в і н .

І Дубровському боляче, стискає щось груди, й він рвучко повертається до Марії:

— Мені треба йти... Побачимося ввечері... Гарзд? Кафе "Тіроль"? Гарзд.

Никне Марія в глибині улоговини, вітер хмари щораз то більші збирає, десь вечір за горами налходить, снується долинами, підноситься вгору.

Дубровський курить цигарку за цигаркою. Він відкриває, прийшовши додому, напіврозбиті повітряними налетами двері кімнати, перекладає з місця на місце книжки, стучить пальнями об стіл. Насвистує якусь мелодію, а за нею — спогоди кіньми перевалюються. Урвав. Сів на ліжку. Устав знову. Вийняв якусь коробку. Відкрив її і хвилину шукав щось між дрібничками. Знайшов. Повертає до останніх променів сонця. Золота обручка. На ній — М а р і я .

Марія... Пригадалися дні та люди.

... Карпати. Фронт. Відходили та налходили війська. Зривалися мости, глухо гриміло в проваллях. Меркли дні, пожежами барвилися вечори. І ніч. Одна з багатьох. Ясна, зоряна. Тиша. Ворухнеться гілка, і тихо злітає на землю сніг. Стежками йде стежа і стежить. Вся — слух. Між двома противниками. На землі своїй — не своїй. Іде і Дубровський.

На момент забуває про місце і час. Пригадується дитинство, забута казка про місячне сяйво, про гір непорушну тишу, про духа лісів, що заснув зимовим сном, і про лихого демона нетрів, який причаївся десь під деревиною та жде жертви. І він заведе її в провалля, штовхне в плечі і реготатиметься тоді над її загиб'їллю диким сміхом вітру, який снігом замете слід людини.

Це був грудень, і була ніч. Тоді зустрівся востаннє з Бучмою. Уже сіріло, коли опинилися край села. Там ворог. Відділ розбився на групи і пішов у атаку. Звичним способом партизан. І коли годин три пізніше підраховували втраги, Дубровський зайшов в останню хату. Там саме Ігор Бучма. Треба було лише одного погляду, щоб упевнитись: смерть на порозі. Замкнути перед нею двері — не було вже сили.

На подушці бліде обличчя. Чорні густі луки брів. Великі очі дивились ясно та твердо. В них свідомість приречености. Ворушаться уста:

— Треба прощатися, не переч, це очевидно.

У вікна — світанок. Червоніє небо. Будиться життя.

Бучма повернув голову. Заливився на небо. В погляді — біль та свідомість недовершеного. Скільки вже тих світанків довелось

пережити, а соняшної днини — жодної. Бучмі здається: якесь прокляття на розпочатому ділі, якийсь дух заперечення. Було — ось — ось. Уже лежала правиця на перемозі, і знову вона висмикується, і знову тьма. І знову погорда сильних. І всі світанки — мертвими залишились. День таки не приходив.

Бучма взяв Дубровського за плече. Очі світять гарячкою. І ще каже, що кожен з них роками не мав свого власного життя. Жив для всіх. Себе мав за останнього. Але він спроневірився... Захотілося мати свій круг, свою родину, с в о ю... і він оженився. Це було недавно. І цей маленький світанок його особистого життя — залишився теж лише світанком. Він — Бучма — тепер відходить, а вона... А були так коротко... День... І розлука. Вічна.

Дубровський вперше чув, що Бучма мав дружину. Це була його мала таємниця. Про неї нікому не згадував, навіть йому, найкращому другові. І тепер останнім зусиллям він здійсмає з пальця обручку:

— Схорони. Ти її ще зустрінеш... Ти її знаєш. Там викарбоване... Вона...

На вустах піна крові. Останнє зусилля, мов хотів сказати якесь слово, але голова похилилась набік. Ще ледве чутно:

— Я йду...

Не знати, кому це слово. Мабуть, друзям,

що відійшли давніше. А у вікна — сонце. День.

Дубровський бере обручку:

— “М а р і я”.

На обличчі Бучми непорушність, біль. Це був останній його світанок.

Дубровський держить тепер обручку й обертає її в пальцях. Ховає її до кишені і виходить. Палахкотять перші вечірні вогні, дзвонить малий трамвайний вагон. Холодом віє від високих гір.

Сидять у кав'ярні, біля столика втрьох: Марія, Лісевич і Дубровський. Рахман, попрощавшись, залишив саме залю. Ще колишеться темнозелена завіса на дверях.

Лісевич прийшов сюди, не думаючи ні хвилини, що незнайомка з учорашньої ночі є родичка Рахмана, що це їй саме він має пошукати кімнату. Лісевич на одну мить збентежився. Він відчував, що між Марією і ним готові зав'язатися нитки, які він нехтував, які ненавидів, якщо на ненависть взагалі був здібний. Присутність Дубровського була зовсім йому не на руку. А той сидів мовчазний, держачи весь час руку в кишені піджака: в пальцях обертав золоту обручку й дотиком немов читав раз-по-раз викарбоване слово: Марія.

— Нам час іти, пані Вернер буде ждати,

Це Лісевич.

Марія насторожилася;

— Вернер?



Десь забилося в пам'яті це ім'я, завібрувало, і пролетівши крізь отвір спогаду, зникло. Марія потерла долонями скроні. Вернер. . . Але Лісевич уже стояв, тримаючи наготові пальто Марії. Вона ще повернулася до Дубровського:

— Ти їдеш сьогодні до Л. на вечірку? Дубровський мовчав. У пальцях обертав золоту обручку. . .

— Це кінець карнавалу. . . Чому ж і тобі не піти? Так, може, там зустрінемося. Гарзд?

Дубровський залишився сам. У кав'ярняній залі було лише кілька людей. Дубровський їх знав уже з вигляду. Ось, старий радник, що цілий місяць ждав на перше число нового місяця, щоб убрати полотняні рукавички й дешевий піджак та йти до банкового віконця вібрати місячну ренту. Ось, панна, яка цілу днину жила думкою про вечір, а коли він приходив, не знала, що з собою робити. В неї було надто мало відваги, щоб піти дорогами, про які думала самотньої ночі, та мало охоти, щоб відігнати раз назавжди від себе навалу думок, які все ж таки були приємні. Ця нерішучість стала її забавкою та мукою. Вона сідала шовечора при цьому самому столику і ждала. Дубровський знав уже її обличчя, і тепер щось штовхнуло його піти та сісти біля неї. Заговорили. Сміх. Це вона. Цинічні зау-

ваги. Це він. Але вона сміється, думаючи про пізніші години. . .

Лісевич і Марія йшли вулицею. На дворі ніч. Світить електрика і метушаться люди. Над руїнами перший весняний вітер. Рідшають прохожі. Темнішають провулки. Зупиняються в затишному закутку. Над залізною хвірткою горить світло. Пригадується рідний дім. Зовсім схожий. Навіть черепицею критий, мабуть, теж червоною, лиш віконниці були там, далеко, вдома, помальовані зеленою фарбою, а тут — не розібрати якою. І знову схожість скляної веранди нагадує розмови довгих осінніх вечорів, батька, матір.

Відчиняються ворота. Їх скрип нищить попередні думки: він зовсім інший, сухий, чужий, навіть ворожий. Марія повертається ще раз і вдруге відчиняє ворота. Так, цей скрип чужий і виразно ворожий.

Підходять до дверей, Лісевич дзвонить. Раз — два — три. Ніхто не появляється. Жодних кроків. Лісевич дзвонить ще раз і ще раз. Минають хвилини. Лісевич пригадує останній ранок, коли покидав цей дім: там, у кімнаті, залишалася сонна Люїза і тіль любови. Він дзвонить ще раз.

Чути кроки. Жіночий голос питає:

— Хто там?

Лісевич каже своє ім'я. Жадної відповіді, Кроки не віддаляються, але й не ближча-

ють. І знову минають хвилини. Лісевич ніяковіє. Він не розуміє поведінки Люїзи. Він говорив їй про прихід Марії. Люїза згодилась. Навіть не питала, які їх взаємовідносини. Це було коректно з її боку.

Кроки знову голоснішають, і відчиняються двері. Жіноча постать середнього зросту, волосся в неладі. Очі червоні, мабуть, від плачу.

Лісевич рекомендує:

— Пані Вернер, Марія...

Марія знову здригається на звук цього прізвища. Нез'ясовані спогади серед суміші світла та тіні. Марія ловить якийсь неприємний запах давнини. Вона навіть виймає носовичок, щоб ним затулється, але скоро стає їй ясно, що це смішно, і вона без слова простягає на привіт руку.

Вітаються.

Люїза просить Марію зайти у сніни, ближче, кімната вільна, а до Лісевича, мов забувши про його присутність, звертається наприкінці з коротким реченням:

— Ви колись зайдете...

Лісевичеві болять це "к о л и с ь", але він разом і радий. Він знає, що тепер, коли вони під одним дахом, він мусить вибирати: Марія або Люїза. І він уже вибрав. Ще нагадує Марії, що о десятій жде на вокзалі. Марія каже, що буде, і Лісевич відходить у

темінь лютневої ночі. Думає про Марію, щось далеке, чуже та непривітне, щось, чого він уникав у жінок, дихає з кожного її слова, але саме тому Лісевич не може покинути про неї думок. Сьогодні вечорниці, він буде з нею... І раптом стає злий на себе за цю, на його гадку, сентиментальність. Чорт... Закурив цигарку, затуляючи сірник від подуву вітру. Вогонь блиснув і погас. Знову темінь затишного провулку.

Люїза веде Марію до кімнати. До спальні. В кімнаті ліворуч чути кроки. Важкі, чоловічі. Люїза зачиняє двері та підходить до дзеркала. Припудрює обличчя. Зачісує волосся. Марія бачить, як дрижить її рука. Люїза підходить до печі і спирається чолом об кахлі.

— Це повернувся мій чоловік...

Марія чує це слово кожною часткою свого ества. Чоловік... Раптом устає сила образів: короткий час одруження, роки розлуки і далі — надія і... пуста. Дивиться на Люїзу й її огортає заздрість: адже вона діждалася повороту. А Марії чоловік такий далекий і майже нереальний. Поворот чоловіка. І Марія каже:

— Може, вам незручно, що я тут?

— Ні, Бога ради, ні — я дуже рада, що хтось є біля мене!

З другої кімнати голос:

— Люїзо!

Люїза виходить. Марія залишається сама, й в її вухах дзвенить цей короткий, різкий, приневолюючий коритися голос. Знову спогади, і знову темінь забуття. Примощується на м'якій канапі і заплющує очі. Чує розмову. Долітають уривки її. Вона сприймає кожне слово. Її не цікавить зміст, ні, вона відрізняє лише нюанси цього шорсткого вислову. І раптом спалахує світло. Марія зривається на ноги. Швидким кроком переходить коридор: відчиняє двері й зупиняється на порозі.

На низькому стільці сидить мужчина. Сивий дим від люльки. Шрамом перекраєне обличчя. Марія тихо:

— Добрий вечір...

Вона говорить поволі, акцентуючи зокрема це слово — д о б р и й.

Мужчина, не виймаючи з уст люльки, кидає:

— Вечір...

Марія підходить ближче.

— Ми знайомі, пригадуєте?

Вернер глядить похмуро на Марію та неохоче проказує якесь слово. Марія підходить до ослона й сідає побіч Люїзи. Дивується сама своїй рівновазі та спокоеві. Як інакше уявляла вона цю першу зустріч з Вернером, зустріч по війні. Скільки разів малювала в своїй уяві картину цієї жагуче бажаної зус-

трічі, скільки разів вивчала слова, що їх жбурне колись у вічі Вернерові. А тепер Вернер дійсно не пригадує її, Марії? Тоді вона пригадає:

... Подихом розігріла замерзлу шибу і перед нею відкрився клаптик того світу: порожня вулиця, рідкі перехожі, білий сніг. Він на пішоході, на дахах, іще летить тихо згори на дахи домів та на вулиці міста. Знову замерзає шиба і никнуть зариси світу. Марія вдруге не розігріває єдиної шиби в'язничної камери. Краще залишатися думками та зором серед чотирьох стін, краще не роз'яструвати серця та думок. Відійти від вікна — немає, одначе, у неї сили. Стоїть, мов перед тонким серпанком, за яким уся суть дійсного життя. В замку дзвенить ключ, і відчиняються позад неї двері. Марія, повернувшись, бачить у них самого в'язничного зверхника. Вона пізнає його сталеві очі. Вони мов непричетні до всього того, що діється довкруги їх власника. Ця неспіввимірність між поглядом та ділами робить його людиною дикою та кровожерливою. Його рука торкається плеча Марії. Спираючись об стіну, вона шукає можливостей утекти від цього слизького дотику чоловічої руки, але стіна не поступається. На вустах чоловіка усмішка, яка кусає, мов зла комаха. Чи Марія думає, що він призначив її випадково до цієї кімнати, до одиноч-

ної? Чи вона не свідома цього привілею — мати змогу користуватися ліжком? Це ж, мабуть, єдине ліжко в цілій в'язниці. Рука торкається грудей, і гарячий віддих тхне алкоголем. Що ж, Марія не хоче розважитися? Сьогодні, адже, новорічна ніч. Принести питва? Їжі?

Марія мовчазно глядить на замерзлі шиби, за якими — вільний світ.

Його дратує мовчанка Марії, і він ловить рукою за одягу. Рветься тендітна матерія, біліє груди. Стан оперезала сильна рука. Мов крізь мряку — дике обличчя...

І тоді в браму стукіт. Раз, другий. Удары не припиняються. Марія залишається сама і чує розмову: це в'язничний лікар. Кінчає перегляд в'язнів. Це останній коридор. Ні, він має наказ зробити це сьогодні. Він мусить виготовити статистичні дані. Лікар входить до камери. З коридору, крізь непримкнуті двері, віє холодом. Лікар теж в'язень, і він в одну мить оцінює дійсність. Зачиняє двері; тиха розмова, майже без слів, погляд Марієних очей говорить стократ більше. І лікар виходить, залишивши її в неспокої. Ще чує розмову:

— Пане... Вернер... вона хвора.

— Хвора?! Це нісенітниця, а втім...

— Але це... венерична... я кажу...

— До ста чортів!

Марія не чує ні одного слова більше. Притислася чолом до замерзлої шиби. Хтось ногою б'є по відчинених дверях і, відірвавшись від стелі, падає на долівку кусень тиньку. Марія поволі нахиляється, бере білу грудку і пише на шибі: 31 грудня 1942 року...

Вернер далі курить спокійно люльку. Люїза сидить бліда-бліда. Марія продовжує:

Це ще не все. Вони побачились удруге: це було в день її вінчання. Відчинивши двері кімнати, вона зустрілась із поліційними агентами. Її привели у в'язничну канцелярію. Назустріч — сміх Вернера. "Ми таки ще побачилися!" "Ви хворі? Добрий жарт! Та він за це заплатив, сволоч".

Марію знову жде камера з ліжком. Нахабність Вернера і безпомічність. Ночі та дні в постійному страхітливому очікуванні Вернерового обличчя. А потім від'їзд на захід. Концентраційний табір. Руїни докільця, руїни в душі. Серце стиснене обруччям. Серце повне помсти. І одна велика жадоба: зустріти Вернера. Зустріти його на волі.

Бажання стало дійсністю: вона сидить тепер напроти Вернера, розглядає його пожовкле обличчя і говорить надиво спокійно, зрівноважено. Ще шукає в пам'яті слів, які обросли ненавистю за ці роки поневірянь та муки. Раптом перед нею обличчя Люїзи.

У Люїзи одне лише прохання: залишити



її з Вернером на годину, півтори, самих. Удвох. Лише на годину, півтори! А потім — потім Марія може йти, куди хоче, сповіщати, кого бажає, мститися. Але тепер — лише годину, півтори!

Люїза вибухає гістеричним сміхом, не то плачем, нестерпним, що рве до болю Маріїне серце. В цьому плачі Марія віднаходить клаптик своєї власної немочі, частинку власної жіночої душі, і вона, Марія, повільною ходюю залишає кімнату та йде до спальні. За нею непримкнуті двері. В дзеркалі, перед яким зупинилася, бачить, як Вернер вийняв важкого нагана та ховає за сріблом та золотом ковану ікону. Марія впізнає в цій награваній здобичі “східних окупованих просторів” якийсь тихий відгомін давнього дитинства, незатерті образи старої сільської церкви, запах воску та поморщене обличчя сивого батька. А над усім цим напівреальний образ важкого нагана, бліде обличчя Люїзи та сизий дим. За стіною розмова в переливах напівшепоту та важкого акцентування поодиноких слів. Марія, спершись об поруччя шкіряного фотелю, думками — серед минулого.

Стрепенулась. Дев'ять з половиною годин. О десятій ждатиме на вокзалі Лісевич. Їхати? Марія пригадує картини недавньої ночі. Росте охота розважитися, в сміху втопити гіркоту зустрічі з Вернером, відігнати на де-

який час чорну думку про помсту. Марія не має ще ясного рішення. Може, взагалі не повертатися більше сюди?

## 5.

У таборовій залі переливи музики.

Сміх і спів, запах алкоголю і кругобіг пар, пар в обіймах. Шепіт та крадені поцілунки, примеркле світло, спалахи веселости по руч з нудьгою старших дам та цікавістю під літків. В напіврозчинені двері — холодом лютнева ніч. На стінах килими та гірлянди прикривають нужденність бараккових стін.

Марія в танці. Спершись об плече Лісевича, вона, примкнувши легко очі, віднаходить у цьому ритмічному русі тіла якесь звільнення від турбот, радість повільного роз'яснення думок, чистоту нез'ясованих ще плянів. Лісевич малоговоркий, навіть мовчазний. У собі помічає зміни, які колись були йому смішні та дуже далекі. Серед музики, співів та танців приходять думки нові, думки про майбутнє, про літа та родину, і він ще ближче пригортає стрункий стан Марії.

— Ви вдоволені? — питає стиха.

Марія не відповідає. Перед нею знов бліде обличчя Люїзи, у вухах нестерпний плач, і родиться вперта думка: а, може, дійсно не вертатися туди? А, може, таки справді забути

про насолоду помсти? Але далі із швидкістю хуртовини линуть думки про суд, про присуд, про останній погляд переможця у бік Вернера. І Марія питає, як пізно? Ні, вона не нудьгує, ні, це лише так. А в її уяві: ранок і дорога до сірих мурів судового будинку.

Серед присутніх Дубровський. Вона ще з ним не говорила. Тепер підходить і перша запрошує його на танець. Він теж мовчазний. В його пальцях золотий перстень, і пече тіло ранкове сонце останньої зустрічі. Пригадується голос Ігоря і він серед танця — до Марії:

— Може, вийдемо?

Марія пильно вдивляється в його обличчя. Може, це дійсно правда, про його давню любов? Пригадує слова товаришок з "їхнього" міста. Якими чудними були ті слова тоді, серед обставин зовсім інакших, серед напруги та праці. А сьогодні? А, може? І Марія, йдучи серед темні гірської ночі, думає про їхні зустрічі та недомовлені слова, про їхні дороги та вечори. Місяць, як колись, заплив за хмари, золотить їх краї. Білють клапті снігу. Скриплять чийсь крески. Вона раптом зупиняється.

— Ти мене любиш?

Дубровський не відповідає.

Віє холодом з недалеких гір. Пригадується ніч у Карпатах, ранок і слова Ігоря: "Ти її

ще зустрінеш... ти її знаєш..." Пальці пеще золотий предмет. Він раптом виймає його, і — до Марії:

— Маріє, відповідь прийде коли-небудь пізніше. У мене недовершене діло. Це від Ігоря. Це на останнє прощання.

Дубровський, повернувшись, відійшов, залишаючи Марію з золотою обручкою в руці.

## 6.

Притулившись у темному куті неосвітленого залізничного вагона, Марія, щоб не плакати, кусала до болю пальці. Серед темних просторів, на невідомих дорогах чужої країни, вона відчувала свою самотність, як фатум цілого життя. Ще кілька годин тому, в повільному танці, плекала неусвідомлену надію прощення, відчувала насолоду розгубленості, прямувала шляхами нових плянів, а тепер перед нею невідступне обличчя Ігоря, слова, що їх почула від Дубровського, руїна щастя. Над усім спалахує знечев'я знайомий звук голосу, кроки за стіною, плач Люїзи. І нічого не ранить більше душі, як свідомість, що переможцем залишиться, всупереч правді, — Вернер. Маріїні роки пропали серед здуршених думок про помсту, серед нездійснених мрій про особисте життя, серед надій на теп-

ло родинного огнища, на передсмак щастя материнства. Все розбилось об лід суперечностей життя. Він, Вернер, зате повернувся до дому, його на порозі зустріла дружина, димить, як колись, спокійно люлька, і прийдуть нові дні. Марія кусає пальці. У світлі якоїсь станції бачить пару, що притисшись у любовному забутті одне до одного, зникала в темні.

Раптом в уяві: за іконою, за золотом та сріблом давніх віків рідної землі, лежить він, на г а н. спокійно, непорушно, холодно. Марія знає дальшу дорогу: кімната Вернера, короткий приціл, струмок крові, і Люїза залишиться теж сама, одинока, як вона — Марія.

З вокзалу до дому в тихому завулку дорога недалеко.

У Марії ключ від дверей. Заходить до кімнати, назустріч їй — переляк Люїзи. Розвіяне волосся, червоні від плачу очі, несамовиті, причинні.

— Ви тут? Чого? Ви вже знаєте? Знаєте?!

Марія не розуміє, в чому річ.

— Ні, ви не збагнули ще мого вчинку. Тоді слухайте, він був і в а ш и м теж.

Люїза крізь плач:

— Я його ненавиділа! Він примусив мене, він панував надо мною, я не хотіла, як ви, поневірятись за дротами, я любила жит-

тя, я не могла з ним попрощатись. Але тепер жити з ним? Весь вік? Подумайте лише, весь вік?

Марія далі не слухає. Вона виходить у сіривину ранку. Йде навмання вулицями чужого міста, і для неї важливе лише одне: це не її помста, це помста іншої людини.

У провулках сіріє ранок. Година, дві. Важкими стають кроки серед порожніх вулиць. Бездумно вибирає той чи той напрям. Привокзальною вулицею йде, похитуючись, Лісевич. Дурманить голову алкоголь після гулянки, і непевна, зігзагами, хода.

Марія повертає в інший бік. Їй стає огидно дивитися на цю постать. Перед нею знову безлюдні вулиці.

Розхидені двері церкви, і широкі сходи та порожній притвор. Марії вчуваються неприємні слова: “Вам років тридцять?” Вітряки, все життя — погоня за вітряками. Років тридцять? Вам домашнього тепла, дитини...”

Марія затикає долонями вуха. Потрісканими губами шепоче молитви, напівзабуті серед провалів життя. Марія рішуча. В її уяві пляшчина отрути. Цьому треба раз назавжди покласти кінець!

Вона зривається на ноги. Вона швидко спускається по сходах. За нею сміється ще порожній притвор: “Років тридцять?”

— Вибачте!

Марія стикається з старечою постаттю. Їй випадає з рук палиця, і Марія нерадо її підносить.

— Дякую вам.

Зустрічна палицею шукає дороги до широких сходів церкви. Вона сліпа, не бачить, кудюю їй іти. Марія бере стару за руку і проводить.

— І вам ще хочеться жити?

Стареча постать не розуміє питання. Вона зупиняється на мить у відчинених дверях, і Марія чує, як тихо десь ллється музика органу.

— Чи мені хочеться жити? А чи ж життя тільки моя власність?

Марія ніяковіє.

Знову заходить до церкви.

Стає навколішки.

\*\*  
\*

Величний спокій готичних нав, і перший день Великого Посту. Музика, яка відкриває дороги до праджерел буття, до початку життя, до істини незрушимої, до світанків, які ніколи не меркнуть.

1946-1947.

## ШУКАЧІ ЗАПРОТОРЕНОГО ЩАСТЯ

Місяць перебування в Новій Одесі.

Я перегортаю записну книжку: скільки днів та слів безпомічно розгублено серед цих уругвайських пралісів. Скільки курйозности на кожній сторінці захлаявного зошита. Адже вся ця авантюра — це парадокси “найчистішої води”: і мій приїзд в уругвайську пуцу, і моя згода включитися в цю бригаду “сотні шукачів запротореного щастя”, як нас усіх називає Мусій Мусійович, людина непогана та ймення товариша гідна.

І найяскравішим парадоксом сама назва загубленої серед пуц та сухокам'янистих просторів нашої оселі: Нова Одеса.

Ані клаптика моря, ані одного навіть одесита в оселі! Чия це думка? Мені не ясно: може, й сухолицього священика, пароха якогось села серед подільських рівнин, може й посадника, колишнього юриста, сьогодні хлібороба, може, й моя. Мабуть таки найбільша частка в цьому моєї вини: це я з солодким посміхом говорив про нашу оселю, як порт сухих просторів, як про форпост великих шля-



хів новітньої колонізації та культуртрегерства, як про пункт, кудюю проходитимуть та розсвіватимуться-розпливатимуться бригадами-бригантинами по уругвайському ельдорадському просторі нові колонізатори, нові шукачі запротореного щастя. Це я кинув словс парадоксу та далеких асоціацій. Та чи й сама назва столиці цього краю не криє в собі курйозности найкращого зразку? Так, я тепер громадянин Нової Одеси, громадянин без пашпорта і надій. На чорта мені ця солодкавість сахаринного смаку? Я всі надії, сподівання, віру та десяток інших менш і більш з'ясованих понять залишив у спадок Європі — матушці. Це її діти, вона їх породила, хай на старість і дбають про неї. Собі ж самому я залишив тільки розум та погляд скептика на дійсність. Європа все ж нагадала про себе ще першого ж дня нашого приїзду до оселі. Ці хати, розкинені серед лісів та сухих просторів, збудували італійські колонізатори, які потім покинули цей забутий людми закуток і перебрались у ближчу до материка Лівію. Італійці, сповнені південної романтики та сентименту, дали оселі назву не менш бундючну, як і привабливу: Чітта делля Сперанца. Місто надії. Так що ж, чи порт не криє в собі найбільше надій? Там у вузли зав'язуються дороги далеких світів та близьких спелюнок, багатства та голобедрих біля-

вин пухких жіночих тіл. Це ж дві великі надії: гроші і жінка. Я сплюнув на долівку, і від цієї безпардонної поведінки заворушилась сонна Норіна. Повернувшись до мене спиною, вона проказала якісь незрозумілі слова. Її незакриті плечі з рівчаком на шкірі пригадали початок життя в нашій оселі.

Ми приїхали транспортними автомашинами, з клунками, харчами та худобою, і нас, розвантаживши серед півкола дерев'яних хат, залишено на долю наших рук та винахідливості. Два місяці пізніше мала приїхати знову автоколони з підсиленням у вигляді харчів, машин та худоби. Був тоді ранок, і промінням червонилась бліда синява обрію на прямій зустрічі кам'янистих рівнин та байдужих небес. Жіноцтво та діти, зморені дорогою, спекою попередньої днини, поклалися зараз же спати, закутавшись у пледи, килими та ковдри. Ми розмістилися невибагливим табором серед квадратного прорубу чи пропалу, що, мов боляк, чорнів на тілі лісів. З недалекого багнища чи водостою налітала мушва, і мені кортіло назвати справжнім, не дуже поетичним, іменням цю прогалину серед уругвайських просторів, яка, о іроніє, звалась так Чітта делля Сперанца. Я курих цигарку, і знаходив її найсмакітлівішою в моєму житті, дарма, що це був найдешевший дарунок вербувального агента. Мій погляд зустрівся

з поглядом священика. Ми вдвох стояли над сплячою групою. Я не знав навіть священикового імени, воно мене не цікавило, воно було мені задалегідь прикре, як і сама чорна постать та обличчя мученика, блідо-жовте, з гострими вилицями. За весь час нашої подорожі ми не обмінялись і словом. Я навмисне сходив з дороги, щоб не зустрічатися з цією чорною тінню. В погляді священика була якась сила допитливості та нез'ясованого мені ближче стану душі. Я ворухнувся, мов кінь на припоні. Навіщо ця людина волоклася аж сюди, до уругвайських просторів? Я повернувся спиною до цього погляду та особи. Чи не краще було їй залишитися десь і далі серед дріб'язкового, купецькохитрого та манірного галицького загумінку? "Прийшли такі події..." Події. Я засміявся, сам не знаю чому, сухим сміхом. Я шодалі сміявся голосніше в цей порожній ранок серед пустої оселі, серед шукачів запротореного щастя, я сміявся сміхом бездомного Мефістофеля. Чорна постать стояла нерухомо. Я відчув, що я серед величезної прогалини: між невідомим завтрішнього дня, яке було мені вкрай байлуже, і вчорашністю мого власного безвартісного життя. В цій тупій прогалині я і чорна тень. Чорнішає доквілля, і червінню грається ранок на верхів'ях дерев. Сто пар

рук жде ранку. Чітта делля Сперанца? Ха-ха-ха!

## 2.

В бурявині, що край села, лежу я горілиць і розглядаю роздерте надвое старезне деревище. Дме східний вітер, легкий, мов бриза, і скрипить флюгарка над димарем недалекої хати. Пережовую жовтаве стебло якоїсь тропічної рослини та насвистую мелодії ранньої молодости. Вони стали невід'ємною часткою мого безділля, і я волочуся сновидою крізь дні, мов мара злих снів.

Мені раптом стає невимовно нудно, й я почуваю себе, як у глухому куті. Остогидло розглядати роздертий труп південного деревища, дратував монотонний скрип флюгарки, набридала настирлива комарва. Я встав і пішов новопротоптаною стежкою. У сутінок вечора, назустріч шумові річки. Це наша Горинь. Це новий парадокс. Я не знаходив нічого спільного між цією, все ж таки рвучкою рікою, та волинською повільністю вод Горині. Хіба стільки подібности, як між мною і золотоволосою дванадцятилітньою Христиною, що з поважним виглядом старого рибалки втикає держално вудки в жовту землю та з педантичною уважністю, розклавши по землі синяву суконку, розглядає нитку, яка во-

рушиться над поверхнею води. Голубі очі спохмурніли. Христина кладе палець на уста і тихо шепоче: “Пст... не полохайте риб”! Я тихо, як лиш міг, присів край синяви сугонки. “Чи ти бачила красноперку?” — починаю розмову. “Красноперку? Я ловила вже і карасів, і плотву, і воблу. Тато купував коропів, судаків, а інколи й в’юна, шуку, а то й сома. Чи я люблю рибу? Їсти? Ні, це нецікаво. Ловити, глядіти, дотикатися, але їсти? Ні...” Я дивився на роз’яснене спогадами лице, на кіску із вплетеною синявою стяжкою, на золотисте волосся, що його розвівав над чолом нестерпним подувом вечірній вітер, і мені пригадалися картини дитинства, нереальні, фантастичні, феєричні. Я лихий до краю на себе самого, бо ось знову оживає давня слабкість відгребувати дні, які запропорилися, які розбилися “об водоломи мостів, по яких відгомоніли мертві зустрічі, нерозквітлі усміхи, поцілунки стомлених уст”. Присягаюсь, моя молодість, стократно проклята мною і людьми, не минула марно: її поетичний політ та безгранина оживають і серед пралісів та пустовищ.

Я здригнувся. Чи я марю? Це ж буфонада! Я зірвався на ноги .

— Пізно, ти ще залишаєшся?

— О, ні, я теж уже піду.

Ми удвох. Я і нерозквітла ще молодість

Христини. По боках стежки травеніють поля, і засівами зеленіють нові грядки. Засіви й бадилля. Христина говорить щось увесь час, але я не чую ні одного слова. Ми опинилися перед її хатою. На веранді Христинин антипод: її батько. Бургомістер Нової Одеси, суддя, поліцай. Словом, найвищий чин у одній особі. Людина манірна, гладенька в словах, хитра в думках, проворна в житті. Хтось казав: “наш бургомістер, мов кирея — на два лица: з одного червоним блищить, за очі хапає, з другого — синім голубить, спокоем дихає”. Наш бургомістер . . . Він саме на веранді. Вечеряє.

— З’їсте? Це прекрасний, смаковитий харч. Не їли? Яешня з борошном і молоком. М’яса? Філе не погане. Варення теж. Будь ласка, ароматне, само в рот проситься. Думаєте? Вероніко, це похвала в твій бік. Як? Тоді нап’ємося. Будь ласка. Вино? Може, херес? Портвейн? Ріслінг? Білий мускат?! Краще, давайте, токай. Музика, скрипки, плач! Чардаш, хе, хе . . .

— Це спогади. В уланському полку служив. Дебечин, Биширмени. Не чули? Мадярщина, пане, Мадярщина. Ах, ви філософ, з географією не тее . . . хе . . . хе . . . Ви філософ? Скінчили? Вікторіє, Вікторіє, йди вже сюди. Цей.. Як вас на ймення? Хе-хе... Але ви вибрали собі ім’я. Це прекрасна людина,

дарма, що безпардонний. Вікторіє, він каже, що ваш бургомістер, ваш бургомістер, себ-то я, — прекрасна людина. Але ви підлесні...

Слова безупину. Никне ясноволоса голівка Христини. Червоніє від вина обличчя бургомістра. Ми пили. Плив місяць. Ішла ніч. Задушлива, важка, парка і непорушна. В травах розкричалось якесь звірятко. Схрещувались тіні та світла в кубічній перспективі. Я сказав голосно останнє речення.

— Кубічна перспектива? Ха, ха... кубічна, цікаво.

Мені було байдуже. Цієї хвилини було для мене все тривимірне. Я встав, і, похитуючись, залишив круг світла, що падав на стіл. За мною вередливий голос бургомістра та переливний, в трелях, сміх. Передо мною перспектива замкненого кола та місячне сяйво. Мені пригадалися картини з прочитаних мелодрам та трагедій, романтичних мандрівок та з'яви нематеріальних осіб, так званих духів. Довкруги мене у пропасниці тряслись дерева, і калейдоскопом мигтіли світла та тіні. Спершись десь об пень дерева, я почув слова жвавої розмови. Передо мною виросла чорна постать, як першої днини, серед заграви ранку. Це говорив десь за кущами сухий голос зненавидженої мною особи, чорного мандрівника на наших темних шляхах.

— Загибель культури? Ми напередодні загибе-

лі? Вся еміграція? Це вкрай хибна думка. Утрата основного первня, що ним є власний терен, відірваність від часу, подій, землі? Газрад. Це важливе. Ні, ні, я не ідеалізую, але це ще не все. Ні. Це не все, кажу, професоре, бо крім цих біологічних, часово простірних, нашій расі питоменних елементів, є ще понадчасові, духові, безперечно — всетривалі. Ви мусите признати, що саме в цьому властиве зерно всякої культури. Не перечте, ми європейці. Це немаловажне. . . Ясно, саме тому і християнський дух є основна частина нашої культури, нашого вікового буття. . . Ні, не перечте, це сьогоднішня дилема: свобідна культура християнського світу та його єдності, або взагалі ніякої свобідної культури, ніякої культури свобідної людини взагалі. . . Ви думаєте? . . . Я священник, але це не важливо. Це думка всіх. . . Ах, дух Сократа? Допитливість, сумнів, мораль? Професоре, а де ж Христос? Очевидно, у джерелах нашої культури є і Сократ, але Христос — напевне. Символи? Як хочете. . . А де ж віра, в і р а , професоре? . .

Я відійшов. Це був занадто різкий для мене запах Європи та її фраз. Сократ? Роки десятирічки завібували в пам'яті. Я знову присів. Цигарка погасла. Дурманів токай. Солодкою нерухомістю наливалось тіло. Сократ? Випив отруту. Це все? Це справді мало. І я культурна людина? До чорта! Чи фрази про культуру



так прилипли до моїх чобіт, як звичка мудрагельствувати до висохлих інтелектуалів? Але ж я говорю зовсім по-простацькому. Норіна безсумніву має рацію, коли каже, що я простак. Але ж — токай, токай. . . Як він казав? Музика, скрипки, плач! Мадярщина. . .

Поблизу моєї хати я ще присів на камені, спершись плечима об стіну з грубих, нетесаних колод. За стіною розмова. У мене не було охоти ні встати, ні слухати чужі розмови. Я не знаю, як довго сидів я непорушно, задивившись у сутінки ночі, напівсонний, байдужий до довкілля. Я відчував лише, як цей спокійний, важкий, прямолінійний, повний свідомости свого діла голос будив у мені зростаючу чуйність. Я протер чоло. (Токай, ех, чорт!). Це ж був голос далекої молодости, це був відгук батьківських слів, це ж був запах села. Іржуть коні ранком, сивим порохом збиваються на шляху тумани, кавуни на баштані солодкі — солодкі, дід Опанас, і знову тумани, запах комбайна. . . О так, це був свій, зовсім інший запах, і образи сумовиті, і куркульська хата без опіки. Я чую виразно голос за стіною:

— “Не думаєш, Варко, що добре було б ще хоч пів-корця посіяти? Небагато. На той рік викорчуємо аж по камінь. Але вперті ці коренища, мов п’явки в людське тіло, так вони в землю вп’ялися. Та що, Бог дав руки. . . Коби ще корову, кажеш? Нашу Лису? Ех, згоріла

десь живцем, та краще, як мала сарані в руки попасти. . . Коня? Таж тоді ми справжні хазяїни! Коня, Варко? Буде ще кінь, доробимося. Корову не одну придбаємо, дітям залишимо, якось буде, коби лише здоров'я Бог дав. . . І дитині, що прийде на світ. . . Та що ти плачеш, Варко? Та що ти, дурна? . .

Я відійшов.

Не дурманив мене вже токай, не феєричною картиною була ніч, серед якої лиш я ішов, нікого не люблячи, нічим не турбуючись.

Мене жде Норіна. Чудасійне ім'я, як і сама особа. Вона ждала мене в пенюарі, гаряча та повільна. На шиї згарда із срібних монет, і в кімнаті грамофонна музика. Я чую запах тіла, змішаний з одеколоном. Норіна вередує. "Коли ж купиш мені, врешті, справжнє плаття? Чи ти хочеш, щоб я увесь вік прожила серед цих шевйотів, цайгів, маркізетів, сатинів, перкалів чи батисту? Мені цього досить. Досить! Я не на те виїхала з тобою у цю дичавину. Я жду вже довго, доволі довго!"

Серед поцілунків я думав: а що скаже вона, коли довідається, що я всі гроші, які так легко заробив серед своїх та чужих на бруку та спелюнках європейських столиць, що я всі ці гроші — витратив. Що їх всі у мене хтось украв. І цей хтось із бригади "шукачів запропореного щастя",

Я не збирався шукати злодія. Мені було надиво байдуже. Мене цікавило лише, що скаже Норіна. Я тішився пристрасстю молодого тіла, але вона була сьогодні терпка, як терен. Я відсторонив її від себе і поклав ноги на стіл. “Ти простак”. Я розсміявся. “Гаразд, у мене двері відкриті”. Я пив вино — і знову крутились у пам’яті слова: “Сократ... Ти кажеш, ще коня? Може, філе? Ви не географ, філософ... Воблу... Знаю, знаю...”

Світало. Норіна спала в прозорому пенюарі, і я безцеремонно розглядав зариси її м’якого тіла. Пахло ранком, і я, мабуть, заснув, розхиливши перед тим двері. “Сократ... Ти простак...”

Я спав.

### 3.

Професор Мусій Мусійович — людина середнього зросту. Непоказний, з малою борідкою, рудавою і переплетеною сивими волосками, ворушкий і непосидючої вдачі, цікавий бесідник, вічний шукач, “піонер думок, що кружляють у всесвіті”.

— Ви думаете, думки не мають матерії? Ви помиляєтесь.

Це характеристика його власними словами. Суб’єктивна, але першоджерельна. Його шукання — це “знання, правда, щастя,” як він

додає під впливом легкого оп'яніння від червоного вина.

Професор любить пити лише червоне вино. Воно нагадує йому кров. “Ні, я не садист, але чому не повернутися мені до пражиття?”

Мусій Мусійович — непересічний знавець передісторичної культури, чим, однак, не вдоволяється, бо це “вже прогомонило”. Він шукає аналогій в дійсності, в сучасності, в повсякденному житті. Це інколи стає смішним, бо відводить від джерел його знання. Це теж неабиякий курйоз, що він попав у бригаду “шукачів запротореного щастя”, як зразу назвав нашу сотню.

Я заходжу до його кімнати, втомлений бездіяльністю й балачками Норіни. В кімнаті Мусія Мусійовича гора книжок. Мені цікаво, як він їх сюди притягнув із собою. Ми майже що земляки, з над Ворскли, і в нас було б багато дечого спільного, коли б не моя відраза згадувати минуле. Воно пахне цвіллю і дратує мене докраю, як дівочий сентимент до альбомів і пожовклих фот. Я безцеремонно простягаюсь на його лежанці і курю цигарку. Мусій Мусійович заощаджує світло, і, сидючи під вікном, впорядковує якісь записки. За стіною тихо плаче дитина.

— Нудно? — питає він мене — за кілька хвилин.

Я не відповідаю.

— Вас точить хробак? Це раз-у-раз помітніша недуга між нашими бригадирами. Ясно: “суспільне буття определяє суспільну свідомість”.

Мусій Мусійович засміявся.

— Ви являєте собою добрий ґрунт під засів філософського матеріалізму, чи пак матеріалістичної філософії” — кепкую.

— Вибачте, я ніколи не стояв на позиціях матеріалізму.

— Навіть у часи своєї професури? — не даю спокою.

Мусій Мусійович замахав руками і перестав писати.

— Ви надто молода людина, щоб зрозуміти людські дороги життя.

— Ви поет. Що за порівняння! Що за стиль! — не покидаю я свого тону.

— Ви не розумієте, що людина може зберегти власну індивідуальність навіть серед добре нам відомих обставин.

— Жити серед вовків, залишаючись ягням? — дратував я далі Мусія Мусійовича. — Ви не чули, що людина має вроджений нахил уподібнюватись до доквілля? Ви не чули про психологію мас?” — продовжував я, пускаючи кільця сизого диму.

— Ви хочете рівняти мене до пересічної людини, ви. . .

— Але ж професоре. . .

— Не перебивайте, дайте мені слово. Я завжди був переконаний, що одиниця — визначна, героїчна, непересічна — формує життя, події, історію.

— Це історичний ідеалізм, це ухил.

А круглі - круглесенькі кільця цигаркового диму — єдиний предмет моєї уваги.

Професор забігав по кімнаті. Його борідка комічно наїжилась.

— Ви ще можете сказати, що я ідеаліст?

— Матеріяліст — ні, ідеаліст — ні, так що ж, з'ясуйте?

— Я гуманіст.

— Ви плутаєте, професоре.

— Я плутаю? Що? Я впевнений, що лише шукання вічного добра, правди, щастя дає розв'язку буття. Що крім величезного впливу одиниці, треба створити відповідні умови життя. Що серед таких сприятливих обставин, людина в своєму шуканні вічного добра стає вільною.

Плач за стіною перейшов у вереск. Професор постукав кулаком у стіну.

— Ця надмірна ощадність мені ніяк не зрозуміла.

— Ощадність?

— Ви не знаєте, що наше становище стає все менш приемне. Харчів небагато. Надій на скорий транспорт теж немає. Люди, навчившись за роки війни рахуватися з усякими мож-

ливостями, робляться надміру ошадніми. Звідсіля і плач дітей, сварки, вереск цілий божий день. І скажіть, чи я можу працювати в таких умовах? Це пекло. Ця отара людей дратує мене гірш від комашні.

— Отара? Ви стали, професоре, аристократом. Ні?

Професор зупинився серед хати.

— Я вас не пізнаю за цих кілька днів. Ви змінилися.

Я розсміявся від щирого серця. Я сміявся “сміхом горбатого блазня”, як назвав одразу це Мусій Мусійович. Мій сміх перервав прихід священика. Я найрадше був би покинув кімнату, але огорнула мене лінь. Я лежав, не чуючи розмови. Я нудьгував. До мене звернувся хтось із питанням, чи я віруючий? Я ніколи не думав над подібним питанням. Чи моє ставлення до релігії негативне? “Опій для народу?” Ні, я прямо цим питанням не цікавився. Я знаходив стільки цікавого в матеріяльному, реальному, що не було жодних причин вибиратися в невідомі мандри, по сумнівних дорогах, на розшуки позаматеріяльного первня. Чи я вдоволений життям? Це зовсім інша справа. Чи я щасливий? Що я розумію під щастям? На мою гадку — це хвилини приємності, це їх ряд, це нанизування їх на лік днів. Ясно: це все справи матеріяльного порядку. Це ж єдина форма прояву людського буття. Реально-

гов. Норіна? При чому тут вона? Я, адже, вільна людина, і мені можна жити, як завгодно. Ми обоє вільні. Я підкреслюю: цілковито вільні. Любов? Залишімо краще такі терміни. Ні, професор не має рації, коли шукає розв'язки наших відносин в створюванні теорем про вічне шукання та ще, слідом за цим, про щастя в шуканні свободи. Я її маю. Я нею користуюся. Кому на користь? А хоча б собі самому. Я не розглядаю своєї власної особи, як прибуткове підприємство. Це зле? І це говорить священик, представник ідеалістичного світогляду, в усякому випадку, людина протиматеріялістична.

Я не розумію як слід справи? Послухати? Радю. А-га, так: талант закопаний, притча, помножити дари, це обов'язок, це відповідальність. Відповідальність? Я розсміявся. Саме, щоб її уникнути, я тут, щоб з нею вічно-віч не зустрітися, я вибрав уругвайську пущу та безособовий конгломерат товариства. Я вільний від будь-якої відповідальности. Перед ким? Перед собою. О, ми легко знайдемо порозуміння: я і моя відповідальність. А якщо ні, а якщо я помиляюся? Ніколи! Я краще знаю самого себе. Ні, я ще раз кажу: ні. Я і моя відповідальність ідуть одною дорогою: навмання. Її до речі, як я сказав, немає, це лиш фантом. Ви кажете, що це моя тінь? Хай буде. Все ж таки це не реальність. Кажете, тінь не-



відлучна? Правильно. Тоді треба ходити в темні: не буде ніякої тіні. От і все.

Це були провідні думки нашої розмови. Я почував себе, як на невідомому острові. Я, звичайно, пробивався з одчайдушністю піонера, але щораз більш усвідомлював собі, що сама відвага та зухвалість, інколи, речі невідстачальні. Мені було незручно говорити про справи, яких я, як слід, не розумів. Це дилетантизм. Мене потішала лише думка, що найбільшим дилетантом був і Фавст, зразок європейського духу, як говориться десь там, не знаю де. Передо мною роздиралась поволі груба завіса, за якою я бачив бурхливе море, малий човник і себе в ньому. На обрїях — хвилі шторму. Шторм росте, і я почувую себе зовсім непотрібним серед цього товариства та балачок. Я залишив цих людей, цю зустріч випадкову й курйозну. Я був переконаний, що найкращим виходом із цієї ситуації було: не дозволити собі зрозуміти погляди моїх противників. Це — тверезо, ясно та просто.

Я йшов між хатами селища. Дощ ущух, і болотом обліплялись ноги. Тихим шелестом вітали мене поодинокі дерева, форпости чорних пралісів. Злий на себе, я повернувся додому. В кімнаті Норіна, і розмови про майбутні закупи, про плаття та парфуми, золото та дороге каміння: . . . Знаєш, я думаю — сапфір. . . ні, вже краще рубін.

— А, може, опаль?

Я слухав. А в мене лише одна золота п'ятнадцятка. Зашита в піджаку. З давніх-давніх часів рідкісна монета. Це і так не для Норіни. А вона і далі готувалась до "великих днів справжньої дами". У кімнаті запах Арома д'Орсай і тоскна музика танга. Пестоші і зливний дощ, що б'ється об покрівлю. Мені було нудно. І я мимоволі ставав постійним гостем професорової хати. Розмови: про вічність, щастя, чесноту, їх єдність та цілість. Про матеріяльне та духове. Про другорядність і первинність. Про думку, душу, свободу, етику, ідеї, правду, обов'язок. Я відчував свою мізерність серед цих розмов про речі та поняття, про горизонти, мені невідомі, і я залишав кімнату та груз у жовтому болоті, зупинявся на перехресті світла та тіні, волочився між хатами селища. Читта делля Сперанца. Я відчував тепер інший запах цього останнього слова. Я не міг з'ясувати, в чому була ця різниця, але він був і н ш и й. Я починав розуміти цю масу чорноволосях запальних італійців, відчував атмосферу росту та впертости серед послідовної праці землеробів, які на воротах своєї оселі, з романтики чи підсвідомости, прибили нетесану табличку з цими трьома мелодійними словами. Мені ставало навіть жаль, що я змінив назву, але тоді я соромився моїх думок, і, сплюнувши в жовте боло-

то, повертався до Норіни. Сентиментальність, ех! А тіло Норіни — ліниве і запашне.

Я встав з пом'ятого ложа і закурив, як звичайно, цигарку. Я не повернувся до неї. Вона мені остогидла. Ранком передо мною гора недокурків. Я їх старанно пороздирав і зсипав разом жовтий тютюн. Я мав у цьому вправу на скитальщині.

Дні волоклися діяграмою: то вгору, то вниз опадав барометр моїх настроїв. Це була діяграма на тлі величезної тиші та далеких штормів. Я вклав руки в кишені і пішов уперед. Це був ранок шістдесятого дня нашого перебування в пущі.

#### 4.

Цієї днини я познайомився ближче з бригадним лікарем — Рене Держком. У нього ім'я по матері французьке, а прізвище батька, колишнього волонтера чужоземного легіону, шахтаря, портового вантажника та, вкінці, меткого селянина на десяти моргах покутської землі. Чорноволосий, високий, з худим обличчям, він скидався на якусь знайому мені постать із персонажів римської історії. Він привітався надміру стримано. Я запитав його, що за мотиви обґрунтували його рішення включитися в цю бригаду “шукачів запротореного щастя”. Мені не довелося почути зразу його відповіді.

Ми сиділи вчотирьох: Мусій Мусійович, священик, Рене і я. Лише коли закінчилася перша розмова про відсутність автоколони, Рене, повернувшись до мене поживклим обличчям, сказав:

— Що мною керувало? Може, кров матері, предки якої шукали пригод чи багатств у африканських нетрях, може, влача батька, що міняв краї та джерела заробітку в міру його химеричних бажань, а, може, й виховання. З одного боку ностальгія за свободою людних міст, скріплювана тишею покутського загумінку, протиріччям між дійсністю та уявою, а з другого — роки студій серед французької молоді, роздертої дисонансом між її уявою та дійсністю повоєнних років. Це все лише гіпотези, це вс, може, лише первні моєї духовости. Я, кажучи інакше, дивний конгломерат різних світів і пристановище всяких думок.

Мусій Мусійович з очевидною насолодою ловив слова про наявний вплив довкілля на формування психіки, і мені було навіть шкода, що для повного його задоволення Рене не згадав ще про вплив власної волі на творення своєї індивідуальности, не підкреслив ролю волюнтаризму чи пак хотіння, не висунув значення одиниці. Тоді б вийшла повністю прекрасна суміш, що її охрестив Мусій Мусійович іменням гуманізму, хоч мені було невідомим, яка спільність істин між цими термінами та понят-

тями, які крились в обох випадках: загально прийнятому та винаході Мусія Мусійовича.

Ми вели далі свою розмову в щораз то пізніші години ночі, не збочуючи зі шляху, що набрав певної прямолінійности.

Рене встав і підійшов до розчиненого вікна. Була погідна липнева ніч, місячна та тиха. Рене сів на підвіконня і час від часу відганяв настирливу комашню. Кожен з нас, позбувшись у розмові своїх думок та турбот, сидів мовчки, попиваючи вино.

— Знаєте, це доживання робить мене нервозним.

— Доживання? Чого?

— Мені невідомо, але коли я відганяю цю комарву, — почав Рене, — здається мені, що між нею незліченне число шестиногих комах. Я був сьогодні в одного з наших бригадирів, і мені аж ніяк не сподобалась його нез'ясована гарячка. Хочу, щоб я помилявся, але...

Ми з професором засміялись.

— Ви, докторе, надмірно вразливий.

— Ні, це невірно. Я зустрічався не раз з таким нез'ясованим передвісником нещастя, і майже ніколи не помилявся. Мені здається, що кожне нещастя поволі наповнює собою атмосферу; ми його відчуваємо щойно тоді, коли атмосфера цілком ним насиче-

на. Чому, отже, не може хтось відчути, скажу так, дрібні відсотки нещастя?

— Це можливо, я не перечу, але ми в силі взаємно переконати себе, що справа стоїть не так. Ми в своєму гурті — сказав професор.

Рене потер рукою чоло і повільно розпочав:

— Бачите, мені здається, що я вдруге переживаю пройдений етап. Це було вже раз, що ми хотіли більше вірити сугестіям, як правді. Роки французького підпілля. Ми в замку Клермон, в одному з старовинних магнатських посілостей доби феодалізму. (Теж одного етапу суспільного розвитку, не правда, професоре?). За вікнами рівнина вод Гран Шеналь де ля Люар у своєму вічному припливі та відпливі. Ми, як і сьогодні, сиділи вчотирьох. За нами — більш як чотири тижні бездіяльності. Мені осоружна ставала ця мовчанка, це чекання невідомого серед gobеленів, дзеркал, мармурів та тиші. Ми не бачили інших людей. Ми жили своїм відокремленим світом, були єдиними критиками наших слів, скупих діл, мрій. Ніхто з нас не слухав навіть власного голосу, власних думок, ми слухали та корились думкам інших. Інший був для нас духовим дзеркалом. Ми втратили гостроту власного осуду. Ми оберталися на зовсім інших людей. Під впливом сугестії оцін-

ки, творилися нові міти наших вчинків, родилися легенди нашої духовости. Сьогодні, розглядаючи ваші обличчя, слухаючи ваші слова, я бачу клясичний зразок нашого гетта — великого ісходу. Слухаємо власні слова, заворожені осудом інших, цінимо себе оцінкою інших, які і собі живуть нашою, і так родиться велике коло, серед якого кожна хвилина — Омана, кожна людина — неправда, кожне слово — нещирість. Це народини мертвої величі. Ні, не переривайте мого монологу, це не середземноморська запальність, не романтика, це не самобичування східного слов'янина, це — тверезий погляд на нас, на нас. Адже серед цього кола людей, як ви кажете, “шукачів запротореного щастя”, я переживаю вдруге раз уже пройдений етап: я цього не хочу, от і все. Ми мусимо з цього знайти вихід, мусимо!

Священик устав і пройшов мовчки по кімнаті. Зупинився перед Рене. Ні, він не сумнівається в ширості його слів, але серед пустель, серед таких розмов, які ведуть не до самообману, а до правди, можна інколи знайти шляхи власного життя, які, здавалось, раз назавжди присипані камінням.

Я не слухав дальшої розмови, бо вона мене ніяк не цікавила. Мою увагу звернули щойно слова жінки, яка кликала Рене. З її дитиною діється щось незрозуміле. Гарячка.

Неспокій. Вона дуже тим стурбована.

Рене зіскакує з підвіконня й зникає в теміні ночі. Я бачу його погляд, немов повний перемоги: чи його міркування про недугу не мають якогось реального ґрунту? Рене ще гукає: “зачекайте на мене”, але мені вже не довелося з ним зустрітися тієї погідної ночі. Зате ми зустрічалися з ним щоднини, щовечора, щоночі: серед хворих на жовту гарячку.

Такий був початок пошести в Новій Одесі. Після гарячки, головних болів та кровотечі з рота приходив фінал: смерть на п'ятий чи дев'ятий день. Селище притихло. Заніміла грамофонна музика, замовк сміх, споважніли лица. Над усім — примара смерти.

Я не думав про неї. Мені — вона була байдужа. Могла прийти або ні. Щождо інших, то я їх не посилав сюди, у тропічні ліси та нетрі. Я не малював перед ними звабливих міражів щастя. Я радувався в душі цим словам. Це прекрасна тема для наших розмов: щастя у долоні смерти.

Я лежав над потоком і насолоджувався самотністю. Позад мене селище зі своїми клопотами та горем, позад мене люди чужі та байдужі, позад мене смерть. Вертаючись, я зустрівся з групою лісорубів. Я запитав їх про доцільність їхньої праці в той час, коли за огорожею жде страшна пошесть. Вони мене не зрозуміли. Більше того, я відчув нехіть до



себе та до мого неробства. Хай. В селищі я наткнувся на Рене. З підкоченими рукавами сорочки, блідий і невиспаний. Він нарікав. “У мене нема ліків. Крім виноградного цукру — нічого. А це мало. Смішно мало! Знаєте, мене мучать думки, чи не моя в цьому вина? Я повинен був рішуче поставити домагання про збільшення приділу ліків. Так, я мусів був це зробити”.

Я заспокоював його та висловив своє переконання, що він мусить відпочити. “Відпочити?” Він розглядав мене, як абсолютно смішну для нього особу. “Відпочити?” Він зни-  
зав лише плечима й відійшов.

Цього дня виросла на краю селища перша могила. Я не ходив на цей похоронний обряд. Мабуть, єдиний з усіх здорових мешканців оселі.

Ввечорі ми зустрілися знову у професора. Мусій Мусійович, як звичайно, бігав по кімнаті. Він кілька днів не голився і скидався скорше на шимпанзе, як на людину. Я просто з мосту виклав йому свою думку... Мусій Мусійович замахав руками. “Вам не соромно говорити дурниці? Бачите, адже, що гинуть люди”. “Це найбільший скарб — людина, ні?” — вів я далі. Мусій Мусійович не знаходив слів обурення. Він найрадше викинув би мене з кімнати, але в нього, як завжди, бракувало сильної волі, про яку так багато

говорив. Священик сидів мовчки. В його поведінці було щось, хоч як мені це прикро сказати, щось із величного спокою. Я почув від нього лише одне речення: “Може, це вже остання проба”. Це було все.

Прийшов бургомістер. Його пливка мова дратувала навіть мене. Її зміст — це побоювання, що кількість мешканців може загрозливо зменшитись, що бригада не буде жадною робочою групою, здатною до самостійного життя, що всі вони тоді мусять розпошитися, що одинцем буде важче жити. Над усім цим — побоювання, шите білими нитками: страх за свою власну майбутність. У цей час я нічого більше не бажав, як саме побачити його, бургомістра, заживну та гладку людину на плянтаційному відтинку. Мову бургомістра перервав прихід Рене.

— Як?

— Зле.

Це була найзмістовніша і найкоротша розмова за весь час мого перебування в селищі.

Минув знову десяток днів. Ми сиділи при пляшці білого мускату, коли вбігла жінка бургомістра. “Лікаря немає? Де ж він? Знаєте, Христина...” Я не слухав далі. Я вийшов шукати Рене. Пригадав розмову про рибу, держално вудки, встромлене в жовту кам’янисту землю, і вітер, що розвівав ясні надчольні ку-

чері. Я перейшов кілька хат. Нарешті, побачив Рене. Поки зайшов до хати, я знав, чия вона. Котроїсь ночі я чув тут розмову двох людей. На подушці старече жовте лице, кров на білявині полотна, здушені крики болю.

— Христина... Ходімо!

Рене не ворухнувся. Я повторив ще раз.

— Не бачите? Я ж біля хворої.

Мене дратувала його байдужість. Адже це старечий труп. Кінець, так чи так, недалеко. А там — молодість, там щойно початок. Я глянув у кут кімнати. Перед образом стояла навколішках молода жінка. Молитва. Мені ставало незручно стояти. Я вийшов на двір. Скрутив цигарку і ждав Рене, ждав на останній подих старого трупа. Рене вийшов, перекинувши піджак на одно плече, і ми попрямували до Христини. Я бачив бліде обличчя, і тихі слова краями мою душу. У волоссі була, мабуть, та сама, синя стяжка. Мій погляд зустрівся з поглядом Рене, і я зніжковів. Пробурмотівши щось, я залишив кімнату. Я йшов серед тихої ночі та відчував, може, вперше всю велич доколишніх лісів та свою розгубленість. Я спостеріг, що мої кроки вели мене до того місця, де вперше зустрів Христину. Я схаменувся. Непотрібний сентимент! Я повернувся додому. У кімнаті Норіни не застав. Мене дратувала чомусь її відсутність.

Наступного дня я зустрів Рене.

— Я, власне, шукаю вас. Як Христина?  
— почав я розмову.

Рене поклав руку на мое плече. Так, він мене зразу впізнав. Він з такими, як я, зустрічався не раз. У порту і шахті, де був лікарем, у викладовій залі та на бенкетах. Мені не дороге ніщо на світі. Ніяких цінностей, все смішне та безвартісне. Лише важить моя власна особа. Це центр усього. Я не повинен цікавитися тим, що до мене не належить і ніколи належати не може. Христина? Ця дитина? Я не маю права торкатись, я не маю . . .

Я не сказав Рене ні слова і пішов до бургомістра. На білих подушках ще біліше лице. З відтінком жовтяниці. Я простягнув руку, але не торкнувся гарячого чола. Повернувся і вийшов.

Години за годинами, дні за днями я з Рене біля хворих. Ні, мені не йде особливо про Христину, мені . . . І я не докінчив думки, щоб не робити себе смішним хоча перед самим собою. Ви думаєте, мені про Христину? Зовсім хибна думка, зовсім хибна, повторював я сотні разів. Я з Рене в кожній хаті. При кожному хворому.

Дні та ночі. Кровотечі та жовтяниця. Судорожні болі і прощальні вигуки. Мовчазна постать священика і слова розгрішення. Від чого? Мені сама суть цього слова була невідома, але я став відчувати повагу хвилини.

Вдома не бував. Забув про Норіну. Жив своєрідним життям, серед якого лиш раптові подиви вітру, що хотів перевертати сторінки мого життя. Тоді я рішуче закривав книгу минулого. Це моя особиста справа.

## 5.

За селищем виросла двадцять восьма свіжа могила. Я ні разу не був на тому обряді, де центром уваги являлися: священник, домовина та настроєвий спів-прощання “на порозі мандрівки у вічність”. Ряди дерев’яних хрестів, що виросли над двадцятью вісьмома могилами, були для мене лаштунками непотрібної мелодрами. Лиш інколи, коли зупинявся мимоходом біля цих нетесаних, однакових у своєму зовнішньому вигляді хрестів, і коли думав, що подібний до них може вирости над могилою дванадцятирічного дівчатка, мені ставала шкода, що лише такий скупий знак залишиться свідком її буття. Я бажав тоді, щоб на її могилі стояв великий-великий хрест. Для мене величина хреста була тоді символом величчя пам’яті. Я весь час бував із Рене у кожній хаті. Ми стали нероздільними товаришами. Я відкривав у цьому космополіті, людині без власного ґрунту, людині, в якій кров матері та батька змішалась у дивну суміш, більше стійкого та послідовного, як у мене, що

вийшов... Я знову, як завжди, як постійно, переривав свої думки. Це, адже, торкалося тільки мене самого.

Ми збиралися далі щовечора і проводили час серед розмов про суть існування, смерть, істину вічності і позамогильного життя, серед балачок, в яких пізнавав я нові дороги в незнану далечінь. Я покидав тоді товариство та йшов у темінь ночі. І я відкривав ще і ще раз, що моя молодість з гротесковою поетичною вдачею та буфонадною творчістю не лишилася без сліду. Корчувати ліси було легше, як навики.

Коли виросла двадцять восьма свіжа могила, перед воротами селища зупинилася група вершників. Вони забрели сюди зовсім випадково, і довідавшись про жовту гарячку, чимскорше завернули своїх коней та погнались у бездорожні простори. Від'їжджаючи, обіцяли подбати про висилку ліків та харчів, і Рене, вдивляючись у жовту куряву, бачив у своїй уяві зариси автоколон та чув запах медикаментів. Мене ніяк не цікавив приїзд невідомих людей, як не цікавила й розмова з ними. Я запитав лише Рене, коли можна сподіватися ліків, і чи вони стануть у пригоді Христині. Рене вірив у можливість допомоги, й це мене до деякої міри заспокоїло.

Я волочився між хатами та краєм лісу. Вдома я гостював щораз то рідше й коротше. Я не бачив Норіни цілими днями. Я не ціка-

вився зовсім її життям, відчував полегшу, звільнившись від її товариства. Вечорами ми вели наші диспути в кімнаті Мусія Мусійовича. До пізньої ночі.

Одного з тих вечорів зайшов бургомістер. Став біля столу, та, випивши склянку вина, кинув крізь зуби:

— Ну, і це вбивство!

З нас ніхто не чув про якесь убивство. Мене, яке б там воно не було, воно не могло цікавити. Я роками уникав диспутів на цю тему, і тепер, вірний звичці, підвівся, щоб покинути товариство, шукати пристановища в бездоріжжі довкругиосельних просторів. Я не встиг, однак, залишити кімнати, бо на порозі затримав мене бургомістер:

— Ви не виходьте, бо це стосується в першій мірі вас.

— Мене?

— Знайдено труп Норіни.

— Норіни? Гм...

Я повернувся і сів на краю стола. Я випив з бургомістром по склянці вина. Норіна. Я слухав оповідання бургомістра. З його слів, з пояснень інших знайомих та розмови з самим убивником (назвімо його Р. С., я не хочу розкривати прізвища людини, яка десь волочиться по Південній Америці або живе спокійним життям фермера) я склав такий фотомонтаж події:

Я бував дома щораз то коротше. Норіна нудьгувала. Вдягала раз те, раз інше плаття. Думала невпинно про моє майно. І саме тоді, користуючись моєю відсутністю, постійним гостем Норіни став Р. С. Думаю, він міг би зовсім спокійно себе почувати, коли б у ньому не відізвалась жадоба єдиновладства. Він поставив перед Норіною ясно та різко дилему: я або він. Попереджуючи можливе негативне рішення Норіни, він заявив їй, що я звичайний бідак, бо все моє майно “забрав” він, Р. С. Норіна шукала іншого виходу, для неї тепер кориснішого. А може б, вони поділилися? Р. С. мусів пристати на таку пропозицію, боячись, очевидно, що Норіна могла зрадити його передо мною. Він обіцяв поділитись. Для цього вони пішли ген за селище. Мене не цікавлять сьогодні подробиці. Досить того, що Р. С. зважився таки задержати все майно, коли Норіна, забравши половину, не хотіла з ним покинути селища. Він тоді . . .

Та це вже відомий кінець. Норіну знайшли в малому рівчаку, з ножем у грудях.

Ми сиділи тепер учотирьох: Мусій Мусійович, священик, бургомістер і я. Мусій Мусійович замахав руками. Забігав по кімнаті. В усьому винні, на його думку, жалюгідні обставини, в яких проживала ця людина. Це роки війни, моральне здичавіння, масові вбивства людсь, за які ніхто не відповідав. Це за-



непад. В усьому винна фатальна суспільна структура людського співжиття, де привчили розглядати людину як маєтковий баянс, не як живу істоту. Змінити треба обставини, змінити треба атмосферу середовища, бо що може зробити в таких умовах сама людина, навіть при всій її сильній волі? Мусій Мусійович весь час бігав по кімнаті та махав руками. Він привернув мою увагу до своїх слів, коли зупинився перед священиком.

— Скажіть, як ви думаєте? Як думаєте ви?

Я приглянувся до сухого обличчя священика, яке останніми часами ще більше пожовкло, постарілося, запалося. Під очима темні кола. Він не відповів одразу на слова професора. Лише коли той став настирливим у своїй вимозі почути відповідь, священик потер рукою високе чоло і повільно промовив:

— Мені важко зразу відповісти. Мені треба було б найперше говорити з цією людиною. Людські вчинки не можна розглядати відірвано від самої людини. Я думаю, я хочу вірити, що в цієї особи знайдеться все ж таки стільки сили, що вона зможе очиститися від цього злочину. Я не вірю в цілковиту духову зашкарублість людини, треба інколи одного моменту, щоб вона віднайшла дорогу до себе самої.

Бургомістер поворушився неспокійно на

кріслі. Йому не йде про особисту покуту, каяття, його, бургомістра, суддю, цікавить справа кари. І його непокоїть, що не буде ніякої можливості цей присуд здійснити. Тоді треба було б вдоволитися самим судом, а це мало.

— Судом? — запитав священик.

— Очевидно, самим судом — відповів бургомістер.

— Хто ж судитиме?

— Хто? Я. Бо я з фаху юрист. До цього можна і трибунал створити: Мусій Мусійович, ви і ви, — повернувшись у мій бік, сказав наприкінці бургомістер.

— Я не почуваю себе у праві, — тихо зауважив священик.

— Не почуваєте себе у праві? Це дивно сказано. Адже ви роками судите вчинки людей і звільняєте їх від провин...

— Ви помиляєтесь, — перебив священик, — не в своєму імені я відпускаю людям провини.

— То раз зробите це в своєму власному.

— Це безцільна балачка.

— А ви? — повернувшись до професора.

— Я? — Мусій Мусійович нерішуче зупинився серед кімнати. — Я? Я мусів би тоді судити найперше обставини, суспільну структуру, чи як там... Мені...

— Залишіть свої структури іншим, вони

мене не цікавлять — перервав бургомістер. — Чи ви теж відмовляєтеся? — повернувся, врешті, до мене.

Передо мною весь час мерехтіло моє минуле. Я відчував гарячку. Прислухався до дискусії над судом і вбивником і думав: це суд надо мною. І тепер це питання бургомістра. Я поволі встав і випив склянку вина. Так, я готовий судити. Чому ж би ні? Це прекрасна думка. Чи я, колишній безпритульний волоцюга, вбивник коханки ранньої молодости, крадій останніх батькових грошей перед його мандрівкою в сибірські сніги, я, бродяга по європейських бруках та лихвар, не маю права теж судити? Ні, разом з бургомістром, разом з його заживним черевом, з його думками про наживу, про наживу серед громади, разом із ним я готовий судити всіх і вся, навіть себе, себе самого!

Я зареготав.

— Судити? Будь ласка, я готовий, я готовий, ха... ха... ха... я готовий.

Передо мною широко розкриті очі бургомістра, передо мною розгубленість Мусія Мусійовича, передо мною якась спокійна, добросердна зажурливість в очах священника.

Я, падаючи, вдарився головою об ріг стола.

Я нічого більше не пам'ятаю.  
Мене з'їдала п'ятий день жовта гарячка.

## 6.

Кінець серпня.

Я знову йду околицею селища, розглядаючи ряди нетесаних хрестів. Їх уже тридцять два. Мені стає незрозумілим, що між ними немає мого, мені робиться прикро, що я вирвався з лап жовтої гарячки. Чи не краще було б, щоб жила Христина? Я пригадав надрічкову нашу зустріч та ясне розвіяне волосся, синю суконку та погідність розмови. Мені ставало жаль, що на її могилі стоїть лише цей малий, нетесаний хрест. Я приобіцяв собі, що при першій нагоді я подбаю про великий каміний хрест: це буде моя остання пригадка Христині, нерозвиненій молодості та чистоті. Я пригадав мої розмови з священником серед вечірньої тиші. Тоді остаточно відкрилися передо мною обрії невідомих правд та істин.

Стежкою, що нею я колись прямував до ріки, йшов Рене. Я повернув убік. Я не хотів з ним більше бачитись. Я мав до нього прикрість: він мусів був урятувати Христину. Він міг, але він . . . Ні, мені, може, не вільно робити таких закидів, але я прямо не можу з ним зустрічатися. Я не хочу нищити докраю

наших дружніх відносин, що зросли серед впертої боротьби з пошестю. Я відходжу в напрямі безкраїх степів, над якими хилиться вечірнє сонце. Десь далеко-далеко малі узгір'я замикають небосхил. Мені стає вузько серед цієї галявини, стає моторошно мати за собою німий ліс з одного боку, і лисавину рудих степів з другого. Я повертаюсь до селища, в свою хату, серед якої нелад: розкидані плаття Норіни, пляшки одекольону, розбита грамофонна платівка. Я не викидаю цих речей, мені незручно їх торкатися. Я шукаю виходу з цього глухого кута. І я його поволі віднаходжу. Я ступаю по невідомих стежках, немов щойно навчився ходити, але відчуваю радість від повільности моїх кроків, якими керує щось зовсім інше, нове, і — я переконаний — велике.

Врешті, приїхала автоколона.

Я не виходив її зустрічати. Її приїзд був мені байдужий. Ліки для Христини прийшли, але запізно. Я чекав лише на від'їзд.

Я просив священика прийти до мене. Мене охопила жадова розмови. І ми говорили. Довго-довго. Весь зміст цієї розмови залишиться раз назавжди між ним і мною. Це були мої наболілі слова. Священик поспішав.

— Я маю ще христити...

— Христити? Де?

Це був хлопець селян, що їх розмову ме-

ні довелось чути серед нічної тиші, що на смерть когось із близьких їм я ждав з великою нетерплячістю лише тому, щоб Рене пішов скоріше до Христини. Я стояв хвилину, роздумуючи. Потім пішов до моїх клунків, роздер підшивку піджака та вийняв золоту п'ятнадцятку.

— Це для малого.

В очах священика я побачив тінь незадоволення чи побоювання.

— Ні, заспокійтеся, це золото чисте. На ньому нема сліду людського горя чи підлоти. Це ще від матері, від умираючої одержав. Я лиш це одне крізь найбільший цинізм життя проніс і зберіг. Це все, що маю.

— А ви?

Я показав на пару здорових рук.

Автоколону була готова до від'їзду. Я сідав на одну з автомашин. Я не бачився ні з Рене, ні з Мусієм Мусійовичем. Я попрощався лише з священиком. Без слів. Автомашина загуркотіла, зриваючись із місця. Я бачив позад себе чорну постать на тлі нових розкорчованих дільниць, на тлі розгубленого селища та нетесаних хрестів.

Віяв легкий вітер, як після шторму на широкому морі.

Я проломлювався крізь зачароване коло мого життя.

1947.

## З М І С Т

|                                      |     |     |
|--------------------------------------|-----|-----|
| Вогонь на морі . . . . .             | ст. | 13  |
| Провина . . . . .                    | "   | 25  |
| Втеча . . . . .                      | "   | 37  |
| Шляхи прямують на схід . . . . .     | "   | 51  |
| Мертві світанки . . . . .            | "   | 67  |
| Шукачі запротореного щастя . . . . . | "   | 104 |

Editorial Mykola Denysiuk  
c. Curapaligüe 790  
Buenos Aires, Argentina

---

Se terminó la impresión de este libro el día  
31 de Mayo de 1953 en los Talleres Gráficos  
"Champion", Buenos Aires, J. V. Gonzalez 2375



